

ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה

(634–1099)*

מילואים, הערות, תיקונים

משה גיל

חלפו שבע שנים מאז שהושלמה הדפסת ספרי (אף-על-פי שהופעתו נתעכבה במשך כשנה) והצטברו בידי מקורות נוספים מהגניזה וגם דברים ממקורות אחרים שלא עמדתי עליהם לפני-כן; כמו-כן היו תגובות אחדות ודברי בקורת, בדרך-כלל ברוח עניינית ומדעית; וגם אחדים מתלמידיי, שהתעמקו בסוגיות אחדות שבספר, מצאו נקודות הדורשות עיון נוסף, ואף מצאו שגיאות אחדות. בשלב זה נראה לי אפוא מן הראוי שאשתף את קוראי הספר במה שיש לי להוסיף, להעיר, ולתקן. להלן יישמר סדר העמודים שבספר. חיבורים שהוזכרו בספר ייזכרו בצורתם המקוצרת, כמו בספר ובהתאם למפתח הביבליוגרפי שבסופו. תיקונים של שגיאות דפוס (משמעותיות) יבואו בפטיט. הכרכים ייזכרו בקיצור: א, ב, ג. המספרים של כתבי גניזה הכלולים בקורפוס יודפסו בספרות עבות כמו בספר.¹

חלק ראשון

לעניין שלהי התקופה הביזנטית והכיבוש הפרסי (א, עמ' 4–6; סעיפים 8–4)

ריכוז מועיל של המקורות הנוגעים למצב היהודים בארץ-ישראל תחת השלטון הביזנטי במאה השביעית והמאורעות שבימי הכיבוש הפרסי, כולל מדיניות הקיסר הראקליוס כלפי היהודים, נמצא אצל Nau, במהדורה שהכין מ'תורת יעקב הנטבל החדש; ואולם המקורות העוסקים בכיבוש הפרסי נהנים אצלו מיחס של שויון מוחלט, ללא הבחנה ביקורתית. גישה

* מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (634–1099), א-ג, תל-אביב תשמ"ג.

1. תודה מיוחדת אני חייב לעמיתי פרופ' מ"ע פרידמן, שהעיר לי הערות רבות ומועילות הן בשולי הספר, הן בשולי מאמר זה. מאז סידורו של מאמר זה ועימודו הצטברו אצלי עוד מקורות, הערות, ותגובות. כן התפרסמו דברי חוקרים המתיחסים לספרי, ובראשם הדיון הנרחב והמפורט שהקדיש פרופסור יהושע בלאו לנוסח המסמכים הערביים ולתרגומים (תרביץ נז, תשמ"ח). כל אלא ישתקפו וישתלבו בהמשך עבודתי על נושא זה.

זו רווחת גם היום אצל העוסקים בתולדות תקופה זו ובמקורותיה. כך Stratos, הרואה ביהודים את האחראים למה שאירע בעת כיבוש ירושלים בידי הפרסים, ומביא ללא הבחנה תערובת של מקורות ושל ספרות בת-זמננו. והלא ראינו שהמקורות הקרובים ביותר מבחינת הזמן והמקום של המאורעות אינם מזכירים כלל את היהודים. כך גם Hage, החוזר על 'המידע', שהיהודים היו קונים שבויים נוצרים ומוסרים אותם להריגה לידי הפרסים. ועל-פי קו דומה כותב גם Pertusi.^{א1}

לענייני הכיבוש הערבי (א, עמ' 9–61; סעיפים 12–87)

לדברי אנטוניוס איש כוזיבא (א, עמ' 14, סעיף 19, בהערה) יש להוסיף את ציון המקור:

Vita S. Georgii Chozebitae, *Anal. Boll.*, 7:95, 1888, pp. 129 ff.

לעניין הריגת 'האנשים שגילו את שער ראשם באמצע והותירו כמין עטרת שער סביב' (א, עמ' 29–30, סעיף 46); שריד מדברים אלה התגלגל למסורת המוסלמית, ונכלל בקבצי החדית'ים, בצורת איסור (בשם הנביא) על ה'קזע', והוא השם הניתן לסוג כזה של תספורת.²

א, עמ' 49, בהערה 72, שורה 5 מלמטה, צ"ל: כרוניקה סורית אלמונית, ש-Chabot ייחס אותה בטעות לדיוניסיוס.

המונח דג'אל (א, 53–54, סעיף 80) שאול כנראה מן הסורית, משיח שקר: משיחא דגלא, ראה התרגום הסורי למתי כד, כד (במקור: pseudokhristoi).³

א, עמ' 53, שורה 10 מלמעלה, צ"ל: אתם מוצאים.

א, עמ' 55, שורה 3 מלמעלה, יש לתקן: נראה שהכוונה להר הבית.

עניין השלכת בדי הנידה על הר הבית שמביא סלמון בן ירוחם (א, עמ' 55, סעיף 81) נזכר גם אצל משרף, במקום שציינתי בספר: נשות ביזנטיון היו שולחות את בדי הנידה שלהן לירושלים כדי שישליכום על הסלע.⁴

א1. F. Nau, *La didascalie de Jacob*, in *PO*, vol. 8 (v), 1912, pp. 732–736; A.N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century*, Amsterdam 1968, I, pp. 109–111; W. Hage, *Die syrisch-jakobitische Kirche in frühislamischer Zeit*, Wiesbaden 1966, p. 86; A. Pertusi, *La Persia nelle fonti bizantine del secolo vii*, in: *La persia nel medioevo*, Roma 1971, p. 619

2. ראה למשל אצל בח'ארי, צחיה, כתאב אללכאם, באב אלקזע; והשווה: I. Goldziher, *Über jüdische Sitten und Gebräuche aus muhammedanischen Schriften*, *MGWJ*, 29 (1880), p. 356.

3. R. Bell, *The Origin of Islam in Its Christian Environment*, London 1926, p. 202. השווה:

4. משרף, דף 21 ע"א, והשווה: H. Busse, *Omar b. al-Hattāb in Jerusalem*, *JSAI*, 5 (1984), p. 89.

לעניין השתרשות האסלאם בארץ-ישראל (א, עמ' 78–155; סעיפים 88–235)

בעקבות דברי Creswell (שהסתמך על עבודותיו של Vincent) הבאתי את ההשערה, שאולי כנסיית העלייה לשמיים שעל הר הזיתים היא ששימשה דגם לחיקוי באשר לצורתה המתומנת של כיפת הסלע (א, עמ' 78–79, סעיף 107). הידיעה על כנסיית העלייה לשמים נראה שכוחה יפה, אף-על-פי שבחפירות שנערכו באותה כנסייה נמצא שהיה שם מבנה קדום בעל צורה עגולה דווקא.⁵

מניין התפילות בירושלים וערכן היחסי על-פי ספרות הפצאיל (א, עמ' 82, סעיף 111) יש לו מקבילה בנצרות המזרחית הקדומה: המבקר שבע פעמים במנזר קרטאמין כאילו 'דאזל לאורשלם'.⁶

בסוגיית קדושתה של חברון והגינויים לפולחן האבות (א, עמ' 85, סעיף 114) דן גם גולדציהר שהסתמך בעיקר על אלעבדרי, אשר כתב אף הוא (כנראה בעקבות אבן תימיה, שממנו הבאתי) על העובדה שעד שלטון 'הפֶרְנָקִים' היתה מערת המכפלה סגורה ומסוגרת. הצלבנים הם שפתחו בה את הפתח לראשונה.⁷

א, עמ' 93 בהע' 123, שורות 2–3, יש למחוק את המלים: של דפוס עברי. עם ראשוני האסלאם שישבו בארץ-ישראל (א, עמ' 102, סעיף 161) יש למנות את מֶרֶה בן כַּעֵב אלסלמי אלפֶהזי, שנמנה עם ה'צחאבה' ונאמר עליו שהתיישב תחילה בפצרה ועבר אחר-כך לארץ-ישראל ומת באַרְדֵן, בשנת 677. נאמר עליו שהשתתף בכנס של דרשנים מוסלמים שהתקיים (כנראה בארץ-ישראל) אחרי רצח הח'ליפה עת'מאן והביא בשם הנביא דברים בזכות הח'ליפה שנרצח.⁸

בסוגיות הנוגעות למצב המשפטי של בני החסות (א, עמ' 116–139; סעיפים 236–274)

לאחר השלמתו של 404 (להלן בנספח) ברור עתה, שכותבו אינו מתלונן על מנהיגי הקהילה, אלא על בן גורגס, מושל העיר הנוצרי, שהטיל מסים על המוסלמים, עורר על עצמו את רוגזם (בייחוד מפני שהטיל מסים אף על העניים שבהם), וביקש לעשות את היהודים שעיר לעזאזל (א, עמ' 123, סעיף 247).

התעסקותם של אנשי ישיבת ירושלים בענייני המסים (א, עמ' 124–125; סעיף 252) ניכרת גם מן הקטע a 165 (להלן בנספח). זה שריד ממכתב בכתב ידו של אברהם בן שלמה בן יהודה וניכר שהנושא העיקרי במכתב היה נטל המסים. נזכר שם 'סופר ערל', ואפשר שהדבר מרמז על שיתוף הפעולה בין המורדים הבדוים שבהנהגת בני ג'ראח ובין פקידי המס הנוצרים, כפי שהדברים מתוארים בפרשת אותו מרד (בייחוד סעיף 588). בקטע שלפנינו נזכרים אנשים אשר אינם שוקלים מס, והיו בו גם דברים על 'הכניסיות', כנראה

5. ראה: אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל, א, ירושלים תשל"א, עמ' 227–228.
6. ראה A. Vööbus, *Hist. of Asceticism*, II (CSCO 197, Subsidia 17), Louvain 1960, p. 319.
7. I Goldziher, *Das Patriarchengrab in Hebron nach al-^cAbdarī*, ZDPV, 17 (1894), p. 118.
8. I. Goldziher, *Neue Materialien*, ZDMG, 50 (1896), p. 493; עמ' 351; ד, עמ' 351.

בקשר לחורבן בתי־הכנסת בימי אלחאכס: הנמען (אולי אפרים בן שמריה, 'החבר'), מוזהר מפני גילוי הדברים 'לסופר הערל'.

השלמתו של 404, שכבר הזכרתיה לעיל, מוכיחה, שעניין ההגבהה של בניין עד שהיה גבוה מן המסגד (א, עמ' 134, סעיף 269), איננו נוגע לבית הכנסת, אלא לכנסייה, עקב הסכסוך בין בן גורגס, מושל העיר הנוצרי, ובין המוסלמים בני המקום; אלה האחרונים הרסו מבנה שהוסיף בן גורגס מעל לכנסייה שעשה אותה גבוהה מן המסגד; היו מכים באותו מבנה ב'נאקוס' (כפיסי עץ הקוראים לתפילה), מעשה שבוודאי תרם להגברת הזעם של המוסלמים.

א, עמ' 137; סעיף 273: לעניין הכתובה של האשה שהשתמדה, ראה את הדיון אצל Friedman, *Marriage*, I, pp. 417 ff.

בענייני האוכלוסייה והיישובים בארץ־ישראל (א, עמ' 140–183; סעיפים 275–334)

א, עמ' 144, שורה 2 מלמטה; צ"ל: **القبط**.

את יחיא אבן זַפְרִיא, החכם הטברני הנזכר אצל מסעודי (א, עמ' 147, סעיף 286) ביקשו לזהות עם יהודה בן עלאן הטברני הנזכר אצל יהודה הדסי באשכול הכופר: 'מצאנו גם ליהודה בן עלאן הטברני משכילי נ"ע', וכו'. במקום אחר הוא מזכיר, 'טברני המדקדק, בספרו מאור עיניים'. על־פי הכינוי משכילי, שהוא ממשבעות הלשון של יהודה הדסי, אפשר לראות שהוא נחשב אצלו קָרָא, דבר שאינו מוכח כלל. לוי בן יפת הלוי מזכיר 'פתרון (= פירוש) מר' ור' יהודה בן עלאן הטיבראני ראש ישיבת ירושלים יר"א (= ירחמהו אל)'. ופינסקר מציין בליקוטי קדמוניות שמצא בסידור קראי קדום (נכתב כנראה סביב 1300) קינה מאת יהודה בן עלאן. בלי־ספק קרובים לזה – אף כי לא תואמים – דברי הרד"ק, המזכיר 'מחברת עלי בן יהודא (כלומר לא יהודה בן עלי – עלאן) הנזיר', ובה נאמר לדבריו ש'בני מעזיה היא טבריה' נהגו להבדיל בין רי"ש דגושה ובלתי דגושה. פינסקר הוא שביקש לזהות את יהודה בן עלאן עם יחיא אבן זַפְרִיא הנזכר אצל מסעודי, ואחריו גם שטיינשניידר. אפשר לראות, שיש לנו כאן עניין במקורות מעורפלים ביותר, וקשה להחליט לכאן או לכאן. אין לנו שום ידיעות על ראש ישיבת ארץ־ישראל בשם הנ"ל, אף אין לנו ידיעות על קהל קראים בטבריה, וכבר ציינתי זאת בספר.

חזר לדון בסוגיה זו נ' אלוני. הוא הוכיח ש'מאור עיניים' של 'המדקדק הטברני' אינו יכול להיות זהה עם 'אור עיניים' שמזכיר אברהם אבן עזרא בהקדמה לפירושו על התורה. אלוני, כמו קודמיו, לא הטעים את העובדה שבעצם לא ייחס שום מקור קדמון את 'מאור עיניים' או 'מאירת עיניים' ליהודה בן עלאן; והוא מביא מקורות נוספים שנזכרים בהם השמות יהודה הנזיר בן עלי ויהודה בן עלאן. כמור־כן פירסם דף מתוך חיבור בעניין יסודות הלשון העברית שנמצא בגניזה (TS Arabic Box 32, f. 17), שאותו ייחס לעלי בן יהודה הנזיר, וצירף לו דיון מפורט בעניינים לשוניים הכלולים בו. מכל־מקום, נראה שאותו חיבור אמנם נתחבר בידי איש טבריה, זאת על־פי פסקה, שבה הוא מזכיר את ישיבתו

בכרות העיר טבריה וברתובותיה והאזנתו לאופן הדיבור של יושביה.⁹
א, עמ' 146, סעיף 285: שטר האביזאריה הנוגע לרכוש שבטבריה נכתב ככל הנראה בפסטאט, השווה פרידמן, ריבוי נשים בישראל, ירושלים תשמ"ו, עמ' 195-196.
א, עמ' 147, הערה 285, בשורה האחרונה, צ"ל: כלף.
לעניין הדברים שמביאים בשם יצחק בן שלמה אלאסראאילי (א, עמ' 150, סעיף 293) בדבר מבטאם של אנשי טבריה: נראה שלא יעקב בן נסים הוא שהביאם, אלא דונש בן תמים.^{9א}

א, עמ' 151, הערה 294, יש להוסיף את סימון הקטע מ'אשא משלי', והוא: Westminster College, Liturgica vol.3, fol. 40

לעניין המצורעים בטבריה (א, עמ' 151-152, סעיף 296) זיהיתי עוד שני קטעי גניזה והם נדפסים להלן: 262 a, ובו פרט נוסף, והוא שהיתה על החולים חובת תשלום לאנשי שירות שהיו מכבסים את בגדיהם. 265 a, קטע מכתב שהובילוהו שני שליחי החולים, האחד דויד הכהן המעולה בחבורה, והאחר, ששמו לא השתמר אלא רק שם אביו, אברהם. 588 a שלהלן מצטרף למכתביו של האשקלוני נתן הכהן בן מבורך (א, עמ' 163-164, סעיף 307). יש בו עדות על הסחר המתנהל בין אשקלון ובין מצרים בתחילת המאה השתים-עשרה, בעת שארץ-ישראל רובה כבר בידי הצלבנים. גם במכתב זה נזכר מי שהיה האישיות המרכזית בקהל אשקלון כאותה תקופה, הדיין (החבר המעולה) ישועה בן יפת. לסקירה על היישובים (א, עמ' 142-181, סעיפים 277-332) יש להוסיף את אונן,

9. אבו פת'יר אלטפראני נזכר (כנראה בעקבות מסעודי) גם אצל אבן חזם, מלל, ג, 171, המונה אותו בין ה'מתפלמון' היהודים; והשווה: Friedländer, JQR, NS, 1 (1910/1), p. 187; ראה אצל הדסי, אשכול הכופר, דף צח ע"ג (סי' רנ"ז); דף סט ע"ב (סי' קע"ג). והוא מזכיר את הספר 'מאירת עיניים' גם בדף סג ע"ב; לוי בן יפת, אצל פינסקר, ליקוטי קדמוניות ב, עמ' 64; הסידור, שם, עמ' 139. סברת הזיהוי עם אבו כת'יר יחיא אבן זכריא, שם, א, עמ' 5, וראה רד"ק, ספר מכלול, מהדורת ריטטענבערג, ליק (ה' תר"ב) דף פא ע"ב; על עניין עלי בן יהודה הנזיר ראה: י"ל דוקס, קונטרס המסורת, טיבינגן תר"ו, עמ' 1-2, הערה 1; א' גייגר (קבוצת מאמרים [ע"ך: ש"א פוזנסקי], עמ' 232-233), מציע לזהותו עם יהודה בן עלאן, וסבור שהספר המיוחס לו, 'מאור עיניים', זהה עם 'אור עיניים' הנזכר אצל אברהם אבן עזרא. וראה את הערת המהדיר (פוזנסקי) שם, עמ' 233 (הערה 2), המכחיש זאת ומציין, שספר 'אור עיניים' נתחבר בידי מאיר מקסטוריה, תלמיד טוביה בן אלעזר (מחבר ספר 'לקח טוב'). וכל עניין ספר 'מאור עיניים' הוא בגדר חידה, אם אמנם היה ספר זה, ואם היה האם היה מחברו קרא כדברי יהודה הדסי. ראה M. Steinschneider, Introduction to Arabic Literature of Jews, JQR, 13 (1900/1), p. 315, זכרון לראשונים, ה, עמ' 115, מכחיש את קראותו של יהודה בן עלאן. וראה נ' אלוני, 'עלי בן יהודה הנזיר וחיבורו "יסודות הלשון העברית"', לשוננו, לד (תש"ל), עמ' 175 ואילך. וכנגדו מה שכתב א' אלדר, 'האם נמצאו' וכ', עלי ספר, יב (תשמ"ז), עמ' 59-61.

9א. G. Vajda, Le commentaire, etc., REJ, 107 (1946), pp. 11977. והשווה: בן-ששון, שלם, (תשמ"ז), עמ' 52-53 והע' 71.

הנזכרת בקטע שטר שהיה כתוב על קלף: TS NS 320.99, שהתפרסם על-ידי מ"ע פרידמן, אונו – ידיעות חדשות מכתבי הגניזה הקהירית, בתוך: ד' גרוסמן (עורך), בין ירקון ואילון, אוניברסיטה בר-אילן 73:1982, עמ' 81, וראה תצלומו שם בעמ' 80. על פי צורת הכתב נראה שהוא מן הקדומים שבכתבי הגניזה, אולי מן המאה העשירית.

אשר לצפורי (א, עמ' 175, סעיף 323, בהערה) יש להזכיר עוד את הקולופון שמביא מאן, יהודים, ב, 357: 'פיהא מא ילתך (=יש בה דברים העוסקים) בבית הקברות, צדוק דין, והספד. כתבתי אני יפת החזן בר עמרם הממחה בר משה החזן והממתה נוחם עדן גן אלוהים, הנודע בן אלגאזפיני (?). דמדינת תרצה הנכרת צפוריה מקום רבנו הקדוש, וכו'. סימון הקטלוג שמביא מאן: TS 8 K 13, f. 14 היה כנראה מוטעה. בעותק ספרו של מאן אשר בקמבריג' נמחק סימון זה (כנראה על-ידי מי שבדק את הסימונים שם), אבל לא רשם סימון אחר, כלומר, טרם איתרו שם את מקומו הנכון של אותו קולופון, ואין לנו אלא מה שהעתיק מאן.¹⁰

בקשר לענייני יפו (א, עמ' 181, סעיף 331) השתמשתי בין השאר בכרוניקה של אינגולף. כמו-כן הזכרתי אותו בקשר לפטריארך הירושלמי סופרוניוס השני (א, עמ' 384, סעיף 699) ובקשר לעלייה-לרגל של חבורת גונתר (א, עמ' 403, סעיף 726). אי-אפשר לומר על כרוניקה זו שהיא זיוף, אלא יש לקרוא לה אולי 'פסאודו-אינגולף'. ואמנם, לפי חוקרי אנגליה, זו קומפילאציה, כנראה מאמצע המאה הארבע-עשרה, ואף-על-פי-כן הם אינם נמנעים מלקרוא לה הכרוניקה של אינגולף. טענות הזיוף העיקריות היו לגבי טקסטים של צ'רטרים שכלולים בה, והלא אלה אינם נוגעים לענייננו. Searle, שחקר כרוניקה זו באופן יסודי, אף ציין, כי יש בה some curious points of accuracy. האיש אינגולף עצמו איננו המצאה, והוא אכן היה אבי המנזר, וגם עלה לרגל לירושלים. נראה אפוא, שדווקא באותם עניינים שבקשר אליהם הזכרתיו, והשייכים בעצם לביוגרפיה שלו, המידע הוא אמיתי, ואף ניתן לשער, שהעתיקוהו מכרוניקה קדומה יותר, של אינגולף עצמו, המשוקעת באותה קומפילאציה.¹¹

10. מאן, יהודים, ב, עמ' 357.

11. F. Liebermann, *Über ostenglische Geschichtsquellen*, Hannover 1892, pp. 25, 33; ראה W.G. Searle, *Ingulf and the Historia Croylandensis*, Cambridge 1894, pp. 11, 137, 192f, 208, 195, 206ff. כפי שצינתי בספרי (הערה 331), גם אשתור הסתמך על כרוניקה זו בדבריו על ערי הנמל של סוריה וארץ-ישראל, והוא אף קורא שם לכרוניקה זו: חיבור לטיני שנכתב בערך בשנת 1085, ומציין כמוהן את עליית-לרגל של אינגולף (ספר שז'ר, עמ' 490-491). אמנם גם בפרטים בעלי האופי הביוגראפי יש לפעמים סתירות, כגון שאינגולף פגש בקונסטנטינופול את הקיסר אלקסיוס (קומנוס), אבל זה הלא שלט בשנים 1080-1118. לעומת זאת הפטריארך הירושלמי סופרוניוס השני היה אמנם במשרתו בעת שהותו של אינגולף בארץ-ישראל (זאת בניגוד לדעת Searle, עמ' 137).

בענייני הכלכלה והמסחר (א, עמ' 184–230, סעיפים 335–385)

א, עמ' 190, הערה 339, שורה 7 מלמעלה, צ"ל: המכתבים שלהלן.
על ייצור הזכוכית וחלקם של היהודים בו (א, עמ' 196–197, סעיף 348), בצור ובעכו,
כתב גם Heyd בספרו על הסחר הימתיכוני.¹²
בעניין הפת'ירא-כשרתא (א, עמ' 198, סעיף 350 בהערה), מקורות הגאונים אומרים שהיא
קסט (שרף). וכשם רב האי גאון נמסר: 'כשרתא הוא גאליא ועקרו שמן ומערבין בו כמה
מינים מעצי בשמים'.¹³ Till מגדיר את הפת'ירא על-פי מסורת הריפוי הקופטית: שרף של
מיני קדד, ששימש לריפוי מחלות עור, שגרון, יריקת דם, ועוד.^{13א} ואילו Kazimirski
מגדיר את *غالية* (לעיל): בושם שצבעו שחור והוא תערובת של מוסק, ענבר, ועוד (ראה
בערכו).

הקאצי הצורי בעל האניות אבן אבי עקיל (א, עמ' 206, סעיף 360) היה בן זמנו של
אלח'טיב אלכגדאדי; הקאצי נפגש עמו ומסר לו (או כתב לו: *أخبرنا*) חדית' המפאר את
אבו בפר ואת עמר, ותיקי הצדיקים אנשי גן-העדן; והרי הוכחה נוספת שהיה סני.¹⁴
בקשר לישותפויות החד'פעמיות הבאתי את הדוגמא של הרמלאי שלמה בן צמח (א, עמ'
211–212, סעיף 365) ובהערה פרטים אחדים על האיש, שהיה מקורב לשיבה ולראשיה.
יש להוסיף קולופון, על דף מתחילת בראשית רבה, המציין שהספר היה שייך לשלמה ביר
צמח ג"נ וקנה אותו אברהם ביר נתן אב אל, וקנה אותו אחריו ברכות הכהן בר אהרון סט
דידיע בן אלטאה[רי].¹⁵

למידע על ישראל בן נתן (סהלון), הסוחר המגרבי, בן-דוד נהראי בן נסים, שנעשה
תושב ירושלים (א, עמ' 219–222, סעיף 376) יש להוסיף את a 468 שנדפס להלן, והוא
מכתב מישראל בן נתן אל נהראי בן נסים. זמנו כנראה חודשים אחדים לפני 469, שנכתב
בתשרי, וזה נכתב בתמוז. גם במכתב זה נזכר דבר השאלות בענייני הלכה, ששלח נהראי
אל דניאל בן עזריה. קטע אחר מן הגניזה, ששרד בו מעט מאוד, הוא גם-כן בכתב ידו של
ישראל, והיה שייך למכתב שנכתב בירושלים. אפשר עוד לקרוא בו את השם כלפון בן
בנאיא (חלפון בן בניה), סוחר הידוע לנו מכתבי גניזה אחרים; וכן: אבו ציר, כלומר בוציר,
שהיתה מרכז של סחר פשתים.¹⁶

12. Heyd, Hist., I, pp. 179 ff. וראה אצלו מראי מקום למקורות.

13. ראה י"נ אפשטיין, פירוש הגאונים לסדר טהרות, ברלין תרפ"ד (=ירושלים תשמ"ב), עמ' 144
והערה 17 שם; דברי רב האי גאון ראה אוה"ג לברכות, הפירושים, עמ' 61, וראה תוספות
ערוך השלם, הערכים כשר, קסט.

13א. W.C Till, Die Arzneikunde der Kopten, Berlin 1951, p. 98.

14. ראה אלח'טיב אלכגדאדי, תאריך, יד, עמ' 216.

15. ULC Or 1080, Box 15, f. 33.

16. קטע המכתב: TS AS 203.108.

יעקב בן יוסף בן אסמעיל אלאטראבלסי, שותפו של נהראי בן נסים (א, עמ' 224–226, סעיף 380), כתב מאשקלון אל מישוהו מקבוצת הסוחרים המגרבים, התעניין בשלומו של נהראי, וביקש לברר בדבר סכומי כסף שהיו מגיעים לו (לפותב); קטע ששרד ממכתב זה נדפס להלן: 487 a. מאברהם החבר בן עמרם, שהיה מתלמידי החכמים שבקבוצת המגרבים (א, עמ' 228, סעיף 383), השתמר מכתב בכתב ידו, שעניינו סדרי הקריאה בתורה, והדפיס אותו אסף. חתימתו מוקפת אותיות קטנות שאיני מצליח לפרש.¹⁷

מראשית השלטון העבאסי עד הפאטמים (א, עמ' 231–277, סעיפים 386–542)

א, עמ' 236, שורה 5 מלמטה בטקסט הראשי, צ"ל: Lantfrid. לעניין מעאוויה בן ישר (א, עמ' 239–240, סעיף 399), ראה גם את מאמרו של ואידה על הזנדיקים בתחילת התקופה העבאסית; הוא לא שם לב למוצאו היהודי של הנ"ל. תרגומו לאותה מימרה מסתורית המיוחסת למחמד בנו: תבורך, אתה ועולמך, על גודל הבריאה.^{17א} בדבר ביקוריהם של הח'ליפים אלמנצור ואלמהדי בירושלים (א, עמ' 246, סעיפים 417–418): Le Strange מייחס את המסורת על עבודות השיקום למסגד אלאקצא; ואולם ואסטי, הקדום שבבעלי המסורות הללו, מדבר בפירוש על כיפת הסלע. לזכות טיעונו של Le Strange היא העובדה, שעל אלמהדי נאמר, שציווה לקצץ באורך המסגד ולהוסיף על רוחבו, דבר המתאים כמובן למסגד אלאקצא. ועוד: מקדסי מציין, שמסגד אלאקצא הוא שנפגע מרעידת האדמה שבימי העבאסיים. הוא שהיה זקוק אפוא לשיקום. הסביר ביותר בעיניי שהמסורות מתייחסות לשני המסגדים גם יחד.¹⁸ לאישים המוסלמים מן התקופה העבאסית (א, עמ' 249–253, סעיפים 423–454) יש להוסיף שני אנשי כגדאד: האחד – מוסא בן עיסא אלבגדאדי, ששהה ברמלה בשנת 250, היא 864 (והוא השמיע שם חֲדִית' בשם הנביא האומר, שדמעות היתום נושרות אל כף־ידו של אלוהים, והמנחם את היתום ומרגיעו, מובטח לו מקום בגן העדן); האחר – מוסא בן עבדאללה בן מוסא, הוא אבו עמרן אלקראטיסי, שהיה מתלמידי אאדם בן אבי איאס האשקלוני (ראה עליו בספר, לפי המפתח): היה כאמור בגדאדי, ושכן בעכו, בחצי הראשון של המאה התשיעית.¹⁹

17. TS 12.726, אצל אסף, תשובות הגאונים (תש"ב), עמ' 109 ואילך (במבואו כתב בטעות יעקב ברבי עמרם).

18א. G. Vajda, *Les zindiqs, etc.*, RSO, 17 (1937/8), p. 188, n.3.

18. למראי־המקום שבספר יש להוסיף גם: עלימי, 250. מראי־מקום נוספים לעניין זה רשומים בהערת המהדיר אצל ואסטי, עמ' 84. ראה Le Strange, *Palest.*, p. 92; מקדסי, אקאלים, עמ' 168.

19. אלח'טיב אלבגדאדי, תאריח', יג, עמ' 42, 45–46.

א, עמ' 257, שורה 13 מלמעלה. צ"ל: גיסו עבדאן.
על עמר בן אחמד אבן מחמד אלואסטי (א, עמ' 261, סעיף 470) אומר אלח'טיב אלפגדאדי שהיה דרשן במסגד אלאקצא, ולא ברור הקשר בינו ובין מחמד בן אחמד אלואסטי (א, עמ' 348, סעיף 617), ששימש באותה משרה בתחילת המאה הי"א. אם אין טעות אצל אלח'טיב אלפגדאדי, היו אלה מכל-מקום שני אישים שונים, ולא כפי שכתבתי.²⁰
על פרשת המשורר אלמתנבי והמושל היהודי התדמורי אבן מאלכ (א, עמ' 265, סעיף 479 בהערה) כתב גם שטיינשניידר.²¹

מלחמות הביזנטים נגד המוסלמים במאה העשירית (א, עמ' 266–267, סעיף 482 וגם עמ' 285, סעיף 550) נדונות גם אצל Honigmann בספרו על הגבול המזרחי של ממלכת ביזנטיון; יש אצלו פרטים רבים השייכים לגיאוגרפיה ההיסטורית הקשורה במערכות אלה; ואולם המאורעות בארץ-ישראל ובסביבתה לא התלבנו אצלו כראוי, בייחוד בשל העדר ההתמצאות במקורות הערביים. חסר אצלו תיאור נכון של הכיבושים ומעשי הדיכוי של הביזנטים במסע הראשון, ואילו תיאור המסע השני הוא שטחי ולקוי. אף הוא לא עמד על ההקבלה שבין איגרת הקיסר אל מלך ארמניה ובין המקורות הערביים, והוא טוען כי 'נצחונותיו הגדולים כביכול של הקיסר ב'974 אינם נזכרים לא אצל המחברים היוונים ולא אצל הערבים' – ולא היא.²²

לעניין רדיפת הנוצרים בימי האח'שידים וכנסיית 'מרים הירוקה' באשקלון (א, עמ' 268, סעיף 483), ראוי לשים לב לדעתו של Albright, שמצא עדיין באזור אשקלון את פולחן 'אלסת' אלח'צרא, או 'סתנא אלח'צרא' שמקיימות נשים ערביות (ב'1925), וסבור היה שהוא שריד לפולחן עשתורת.²³

מהכיבוש הפאטמי עד הכיבוש התרפמאני (א, עמ' 278–354, סעיפים 543–660)

דברי תמים אלדארי בדבר אנטיוכיה (א, עמ' 281, סעיף 547, בהערה): 'לא ראיתי אצל

20. שם, ת, עמ' 325 (במאמר על ח'לף בן השאם אלב'זאר).

21. ראה M. Steinschneider, Miscellen, Hebräische Bibliographie, 10 (1870), pp. 59f המביא את דברי אלפדיעי על-פי כתביד Refaia no. 357.

22. ראה E. Honigmann, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches, Bruxelles 1935, pp. 93–103. (המובאה שלעיל היא בעמ' 101). לעניין המערכה של 959–969 ראוי לראות גם דברים שהשתמרו אצל אלד'הבי: الذهبی محمد بن احمد، العین فی التاريخ MS Bodl Digby Or 15 דף 122 ע"ב ואילך; הוא מטעים במיוחד את אופיה האכזרי ואת שפיכות הדמים הרבה, ואת עניין השבויים הרבים שנפלו בידי הפולשים. לדבריו גם דמשק נכבשה אז (התאריכים אצלו משובשים בדרך-כלל; הדבר אירע, הוא כותב, ב'353, היא 968).

23. ראה W.F. Albright, The Evolution of the West-Semitic Divinity °An-°Anat-Attā, AJSL, 41(1925), p. 91

הביזנטים עיר כמו העיר שקוראים לה אנטאפיה, ואף לא עיר שיש בה יותר גשמים'. על-כך עונה הנביא: 'כי בה ה'תוראה' ומטהו של משה, ושברי הלוחות, ושולחן שלמה בן דויד, באחת המערות שלה; כל ענן שעובר עליה בדרך כלשהי מוכרח לשחרר את הברכה שהוא מכיל, באותו אזור; ולא יעברו ימים רבים ולא לילות וישכון בה אדם מזרעי, שמו כשמי ושם אביו כאבי, דמותו כדמותי וטבעו כטבעי, ימלא את העולם אמת וצדק במקום העושק והעריצות'. זמן לידתה של מסורת זו, השייכת לתעמולה הפאטמית, הוא אולי בחצי הראשון של המאה העשירית, ימי הח'ליפה הפאטמי השני, אלקאים, הוא מתמך בן עבדאללה (עבדאללה).²⁴

א, עמ' 313, בטקסט הראשי, שורה 4 מלמטה, יש למחוק את המלה: לא. לעניין שיקום חומות ירושלים ב-1033 והרעש באותה שנה (א, עמ' 329-330, סטיפים 594-595): בנושא זה דן י' פראוור ז"ל במאמר על הטופוגרפיה של ירושלים ערב הכיבוש הצלבני.²⁴ הוא שיער שבשנת 1033 בנו את חומות ירושלים על פי קו ביצורים חדש של העיר, וכי חומות חדשות נבנו בעיקר אחר הרעש של 1033. אצל יחיא אבו סעיד הוא מצא 'עדות' נאמנה' לזאת, ובעיקר הוא מצא אצלו ראיות שהחומה החדשה הותירה את כנסיית הר ציון מחוץ לקו החומות החדש; לדבריו, גם יהודי ירושלים נשארו אז משום כך מחוץ לחומה, ונאלצו אפוא להעתיק את שכונתם אל החלק הצפון-מזרחי של העיר. הבה נראה מה באמת כתוב אצל יחיא אבן סעיד (מהדורת שיח'ו, עמ' 272):

وشرع الظاهر في هذه السنة في بناء سور مدينة القدس الشريف بعد بناء سور الرملة وخرّب المتولون لعمله كنائس كثيرة في ظاهر المدينة وأخذت حجارها وعولوا على نقض كنيسة صهيون وكنائس غيرها أيضا ليحماوا حجارها الى السور فحدث في البلد زلزلة مهولة لم تُشاهد ولا تُسمع بمثلها آخرها الحليس لعشر خاون من صفر سنة خمس وعشرين واربعمائة وسقط منها نصف ابنية مدينة الرملة وعدة مواضع من سورها وهالك من الناس فيها ما يعظم مقداره وانقلبت مدينة ريجا على اهلها وكذلك نابلس وقرى قريبة منها وسقطت قطعة من جامع بيت المقدس وديارة وكنائس في عملها وسقط ايضا ابنية في مدينة عكا ومات فيها جماعة وغاب ماء البحر من ميناها ساعة ثم رجع الى حاله

24. ראה אלח'טיב אלכגדאדי, תאריך', ט, עמ' 471 (המאמר על עבדאללה בן אלסרי אלמדאאני).
J. Prawer, The Jerusalem the Crusaders Captured..., Crusade and Settlement, I, Cardiff .N24
1985, p.2

ותרגומו:

אלטאהר התחיל לבנות בשנה זו (424, התחילה ב-7 בדצמבר 1032, כלומר חופפת בערך את שנת 1033 - מ"ג) את חומת העיר ירושלים הנכבדה, לאחר שבנה את חומת רמלה. על כן החריבו הממונים על בניית (החומה) כנסיות רבות בסביבת העיר ולקחו את אבניהן בשביל החומה; והתכוונו להרוס גם את כנסיית ציון ועוד כנסיות כדי לקחת את אבניהן בשביל החומה. ואירע בעיר רעש נורא שטרם ראו כמותו, בסוף יום ה', 10 בצפר שנת 425 (הוא ה' 4 בינואר 1034; התאריך הנכון, לפי 209: 5 בדצמבר 1033, שהיה 10 במח' 425 - מ"ג) הרעש גרם שהתמוטטו מחצית הבניינים שברמלה, וכמה מקומות בחומתה, ומתו בה אנשים במספר עצום. העיר יריחו התהפכה על פיה עם האנשים שבה, וכמוה גם שכם וכפרים שבקירבתה. התמוטטו חלק מן המסגד הראשי ('ג'אמע') בירושלים ומנזרים וכנסיות במחוז; והתמוטטו בניינים גם בעכו ומתו בה מספר אנשים, ומי הים נסוגו מן הנמל שלה לזמן מה, אבל חזרו אחר כך למקומם.

המקור אינו אומר דבר על קו ביצורים חדש בירושלים; אין אצלו שום 'עדות נאמנה' על תווי החומה; אין שום הוכחה שכנסיות הר ציון נותרו או מחוץ לקו החומות החדש. ואילו על העדר כל הוכחות שהן על שכונה יהודית בצפון העיר ועל חוסר הסבירות שבהשקפה בדבר מעברם של יהודי ירושלים מדרום העיר לצפונה כבר כתבתי די, ראה א, עמ' 519-522.

א, עמ' 339, הערה 603, שורה 2, נשמט: شكلي.

על-דבר המפקדה הסלג'יקית במחראב דאוד' (א, עמ' 341, סעיף 606), שפירשתיו מגדל דויד: מחראב הוא רבי-משמעי: הקבלה במסגד; המסגד עצמו; מקומות התפילה של היהודים (הכוונה כנראה למקדש); ארמון. Busse סיכם את המשמעויות של מחראב דאוד: הסלע (הצח'רה) בכללו; מגדל דויד; כנסיית מרים על הר ציון, וזאת על-פי מסורת נוצרית המזהה את הר ציון עם עיר דויד, עיר היבוסים הקדומה. ודומני שאפשר להוסיף: כיפת הסלע, וגם הר הבית בכללו. נראה שהמשמעות העיקרית של המונח במקורות הערביים בימי הביניים היתה דווקא זו האחרונה, וראה דברי אדריסי, בדברו על ירושלים: '... ובקצה המערבי שלה שער המחראב (ז"א השער אל הר הבית - מ"ג); שער זה הוא שמעליו נמצאת קַבַּת דאוד' (הכיפה של דויד, ור"ל: כיפת הסלע - מ"ג).²⁵

הנוצרים (א, עמ' 355-404, סעיפים 661-727)

בדבר המבנים של כנסיית הקבר (א, עמ' 359-360, סעיף 665), נפלו בדבריי שתי טעויות: המבנה העגול של הקבר הוא שנקרא Anastasis, התחייה, ולא כנסיית מרים הקדושה. ועניין שנים-עשר העמודים נמצא לא רק אצל בָּדָה, אלא גם אצל אַרקולף.

א, עמ' 376, זמנו של ניקיפורוס הראשון, צ"ל: 1020-1036.

לעניין הפטריארכים של ירושלים (א, עמ' 375-384, סעיפים 683-699) ראוי לשים לב גם לרשימות של Dowling (שביסס דבריו בעיקר על סעידי אבן בֶּטְרִיק ועל יחיא אבן

25. ראה הערך محراب בלסאן אלערב ובתאג' אלערוס. וראה Busse (לעיל, הערה 4), עמ' 79-80. אדריסי, ד, עמ' 358.

סעיד), ושל Grumel (שהלך בעקבות הנ"ל, מתוך התחשבות רבה בכמה מן המקורות היווניים). אצל הראשון נמצאים הבדלים לעומת הרשימה שלי לגבי סרגיוס הראשון (אצלו: 842–844), ולגבי הפטריארכים בני המאה האחת-עשרה, החל מניקיפורוס. אצל האחר ההבדלים רבים יותר והם נובעים כנראה ממיעוט השימוש בשני המקורות הערביים-נוצרים הנ"ל.²⁶

א, עמ' 393, שורה 10 מלמעלה, יש למחוק את הפסקה על הרס מבני העופרת. בדבר שיקום כנסיית הקבר (א, עמ' 396, סעיף 714), יש לשים לב לסתירה כרונולוגית במקורות, והיא שהפטריארך תומס מת ב-820, בעוד שסעיד אבן בטריק מייחס לו פגישה עם עבדאללה אבן טאהר בגמר המערכה במצרים, שזמנה 827.

לעניין העליה-לרגל הנוצרית (א, עמ' 399–404, סעיפים 719–727) ראוי להזכיר את עבודתו של Röhricht על הצליינות הגרמנית. לפי סיכומיו היו במאה התשיעית שש עליות-לרגל מגרמניה; במאה ה-10 – אחת-עשרה, ובמאה ה-11 – שלושים ותשע.

א, עמ' 401, שורה 7 מלמעלה, צ"ל: סבתו (נדפס נכון במפתח, ראה: יהודית: ג, עמ' 680); והיא היא שהיתה גיסתו של אוטו הראשון (ראה עמ' 401, הערה 722, שורה 4 מלמטה). בעניין שמעון מסירקוזה (א, עמ' 401–402, סעיף 723): הוא מת ב-1031, כלומר למעלה מחמישים שנה לפני שהנורמאנים כבשו את סירקוזה; כמובן, אין לשמעון שום קשר לכיבוש הזה; הוא אמנם נולד בסירקוזה, למשפחה רמת המעלה ורבת הייחוס שמקרב נוצרי העיר, אך בהיותו בן שבע הביאוהו הוריו לקונסטנטינופול ומכאן ואילך לא שב עוד לעיר מולדתו שבסיציליה, אלא פעל באירופה בין הבנדיקטיים (היה ממייסדי מסדר ההוספיטליירים) ובילה את שבע שנות חייו האחרונות בטרייר. ברור שקראו לו 'איש סירקוזה' דווקא מפני שלא חי בעיר זו, אלא אך נולד בה.²⁷

ישיבת ארץ-ישראל במקורות קדומים; מנהגי ארץ-ישראל (א, עמ' 408–416, סעיפים 729–740)

בדבר הדעה על נחיתותה של ארץ-ישראל בהלכה (א, עמ' 416–417, סעיף 741), דומה שניסה מאן להקהות במקצת את עוקצם של הדברים, כאשר ביקש לתרץ את מיעוט הימצאן של תשובות גאונים מארץ-ישראל בגניזה. מאן היה סבור, שאנשי ארץ-ישראל נהגו לשלחן דרך הים במישרין, שלא כבבליים ששלחון דרך פסטאט ולכן נשתמרו.²⁸

26. T.E. Dowling, *The Episcopal Succession in Jerusalem from c. A.D. 30*, PEFQ, 1913, ראה pp. 171ff.; V. Grumel, *La chronologie*, Paris 1958, pp. 451f.

27. ראה R. Röhricht, *Die Deutschen im Heiligen Lande*, Innsbruck 1894. על שמעון מסירקוזה

ראה עוד: Octavius Caietanus (=O. Gaietani), *Vitae Sanctorum Sicularum*, Palermo 1657, II, pp. 101ff.; C Fleury, *Histoire du Christianisme*, Paris 1836/7, IV (livre 59), pp. 95ff.

(Saint Siméon de Trèves); ושם על קשרי שמעון עם ריכרד השני, דוכס נורמנדיה.

28. מאן, תרביץ, ה (תרצ"ד), עמ' 288 הערה 167.

הישיבה, מעמדה ופעולותיה (א, עמ' 421–498, סעיפים 747–818)

א, עמ' 424, הערה 750, שורה 8 מלמטה, צ"ל: בנובמבר.

לביור המידע על אברהם בן דויד בן סגמאר, בן למשפחת סוחרים מגרבים שהיה מן המעורבים בחיי הציבור באמצע המאה האחת-עשרה (א, עמ' 424, סעיף 750), יש להוסיף שאת כתב ידו אפשר להכיר גם על-פי 190, מכתבו אל עלי הכהן בן יחזקאל, וגם מקטע גניזה נוסף, העוסק בענייני מסחר, ובו חתימתו: 'אברהם ביר' דויד', בשוליים הימניים. עוד קטע גניזה הנראה שהוא בכתב ידו יש בו החתימה: 'אברהם בר דוד בר לבראט', והדבר מוכיח את נכונות סברתי ששם סבו היה לבראט. a 402 הנדפס להלן הוא קטע מכתב בכתב ידו שלו גם-כן, והוא מיתוסף למידע על מעורבותו בענייני השחיטה בפסטאט. נראה שהפנה את המכתב אל עלי בן עמרם, ואילו אבו עלי הנזכר בו הלא הוא יפת בן דויד בן שכניה (השווה: א, עמ' 483–484, סעיף 805).²⁹

על קשרים שנרקמו בין ישיבת פומבדיתא ובין ישיבת ארץ-ישראל (א, עמ' 434, סעיף 762) יעיד לכאורה קטע איגרת מאת רב שרירא גאון ובנו האיי (או אב בית-דין), שזמנה י"ג באב א"ש לשט' (18 ביולי 989); זו נשלחה אל 'ראש הישיבה' ואין זאת כי אם הכוונה לגאון הארץ-ישראלי; בחלק שנשתמר נאמר בין השאר: 'ותובעים אנו בבקשה מן ראש היש נט' רח' יחי לעד שיצוה להיקרא האיגרת ברבים כי כן נעשה לאבותינו שם פעמין רבות, והנה פירשנו באיג[רתנו] כי ברשות ראש היש נט' רח' תיקרא; וכן יעשה ואל יאחר ויודיע אותנו כי השלים החפץ וכי נקראה האיגרת נגד כל העם וכי בורכו הנקבו בשמות כאש פירשנו, וכו'.³⁰

לעניין ההאשמות מצד שלמה בן יהודה, כי אפרים בן שמריה נזקק להדרכתו של רב האיי גאון (א, עמ' 435–436, סעיף 763) יש לנו הוכחה לכאורה, שאמנם היה להן יסוד, והוא מכתב מאלמהדייה שכתב שמואל בן אברהם אל אפרים. המכתב כתוב על קלף ומצב השתמרותו גרוע מאוד. אנתנו מוצאים בו '... ולמא... סידנא האי נר' גואב מסאלה אלא [.....] קולי ושק עלי אלדי למ יוקפך עלי [.....] ליתזיד חסן כצידתך ותתיקן צחה קולי, וכו'. (= וכאשר [שלח?]) אדוננו האי נ"ר את תשובת השאלה... דברי והיה קשה עלי שלא נתנו לך לקרוא את... כדי שתיטיב עוד יותר להתעמק ותשתכנע שאמת דיברתי). מן ההמשך משתמע, שמדובר במחלוקת הלכתית על ענייני משא ומתן של סוחרים.³¹

כתב-היד של מכתב רב האיי גאון, שעליו כתבתי שאבד (א, עמ' 437, סעיף 764, בהערה), נמצא באוסף Mosseri ומספרו: I a 5.

ספקות בעניין הידיעה שאצל הראב"ד בדבר מינויו של יחזקיהו ראש ישיבה בפומבדיתא (א, עמ' 444–445, סעיף 773) הביע גם מאן, אשר ציין, כי למעשה לעולם אין מזכירים אותו בתורת גאון. הוא מביא דוגמאות אחדות, ומסכם, כי נוכח העובדה המוכחת, שאין

29. ראה קטעי הגניזה: ENA 2808, f. 45; Westminster Coll. Misc., f. 124.

30. הקטע הוא ENA 4009, f.15, אצל מאן, טקסטים, א, עמ' 106. (לפני-כן הדפיס אותו מרמורשטיין, וראה פרטים אצל מאן, שם; מאן סבר תחילה שהאיגרת נכתבה אל אחת הקהילות, בניגוד לדעת מרמורשטיין, אבל חזר בו אחר-כך.)

31. כתב-יד שכתר בביהמ"ד לרבנים בניו יורק, מס' 13, משורה 10; ייכלל באוסף כתבים השייכים לענייני בבל שאני מכין לדפוס.

לסמוך על הראב"ד בענייני תולדות הגאונות, יש מקום לפקפק גם בענייני זה כל עוד אין לנו הוכחות נוספות. והוא מביא להלן את דוגמתו של דניאל בן עזריה, הנקרא לעתים כה קרובות 'נשיא וגאון', ומוסיף, שהיינו מצפים לדבר-מה כיוצא בזה גם ביחס ליחזקיהו, אם אמנם הוא נעשה גם גאון פומבדיתא.³²

א, עמ' 450, בהערה, שורה 6, צ"ל: בתורת.

לגבי תשובת אליהו גאון למשלם בן משה (א, עמ' 450–451, סעיף 777) מציע ד"ר יורם אַרְדֵר (והצדק עמו) להעדיף את ההשלמה של מרמורשטיין בעניין ברכת והשיאנו 'שכן אנו נוהגין בתרי מתיבתא דארעא [דישראל ונהרדעא] על-פני זו של מאן: 'ודכבל'. במחזור ויטרי מוצגת המחלוקת על אמירת 'והשיאנו' בתורת מחלוקת בין מנהג ארץ-ישראל ובין מנהג בבל. ב'פרדס' לרש"י נזכר שבארץ-ישראל ובנהרדעא אומרים 'והשיאנו', וז"ל: 'שכן אנו נוהגים בתרי מתיבתא... בארץ ישראל ונהרדעא שאומרים והשיאנו בראש השנה ויום הכיפורים שהלכה בהודאה בירושלמי בהרואה ששמואל אומר צריך לומר והשיאנו' (ראה ירוש' ברכות פ"ט, יג ע"ד למטה).³³

למידע על אברהם הכהן בן יצחק אבן פראת (א, עמ' 453–455, סעיף 779) יש להוסיף קטע פתיחה משטר שבו יצחק (אבי אברהם) 'השר לעדה הרופא בן... אברהם הרופא זקן הקהילות ברמלה' מייפה את כוחו של יהודה (המכונה אַסד) בן משה.³⁴ ועוד יש להוסיף גם את 404, בנוסחו השלם הנדפס להלן, וממנו ברור עתה, שמדובר בפנייה אל אברהם הכהן בדבר התערבות אצל הוויזיר נגד מושל נוצרי, בן גורגס שמו, המתנכל ליהודי העיר (שאיננו יודעים את שמה). אברהם הכהן נקרא שם: אברהם הכהן בן פרת. מתחייבים שינויים גם בנאמר לגבי מכתב זה בקשר למסים (א, עמ' 123, סעיף 247), כי מדובר במוסלמים, ובקשר להגבהת בית-הכנסת (א, עמ' 134, סעיף 269), שהלא התברר שמדובר בכנסייה.

עוד נדפס להלן 439 a, שהוא מכתבו של אליה הכהן בן יעקב (אלסקלי) אל אברהם הכהן בן יצחק אבן פראת; זו בקשת תמיכה, שכותב אדם זקן ונצרך. ביחס לענייני הלוח (א, עמ' 461–466, סעיפים 784–789). זה מקרוב הדפיס ע' פליישר קטע נוסף וחשוב מספר המועדים; הוא מוצא בו אישור להיות הגאון הארץ-ישראלי בימי המחלוקת מאיר, ויש בו עדות מעניינת על מחלוקת בין מאיר גאון ובין משפחת כהנים שהיו מתחריו על ראשותה של ישיבת ארץ-ישראל. נראה שנכונים דבריו, כי מדובר

32. מאן, טקסטים, א, עמ' 209, הערה 14.

33. ראה מחזור ויטרי (מהדורת הורוויץ, ד"צ תשכ"ג), עמ' 360 (סי' שכא–שכב); הפרדס (מהדורת אהרנרייך, בודפשט תרפ"ד), עמ' ריד; והשווה י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל-אביב 1972, עמ' 110–111.

34. TS NS 324.67, שהדפיס מ"ע פרידמן, תרביץ, מט (תש"ם), עמ' 203. פרידמן סבור שמדובר בכנו של אברהם, אבל סביר יותר שמדובר באביו, גם משום שבמכתבים המרובים יחסית שבהם נזכר אברהם אין זכר לבנו, וגם משום שאברהם עזב את רמלה בתחילת שנות החמישים של המאה האחת-עשרה ועבר למצרים.

במשפחתו של יוסף הכהן בן יוחי (אצ"ל: א, עמ' 535, סעיף 850). אותו קטע אף פותר את החידה בדבר הכרזת סדרי הלוח כביכול בחודש הרביעי ('שלח את בנו' – מאיר גאון את אהרון – בחודש הרביעי') כי לפנינו עתה גרסה יותר נאמנה של דברי רב סעדיה גאון והיא: בחודש השביעי, והכוונה אפוא להכרזה במועד המקובל, הוא יום הושענא רבה, בעצרת שעל הר הזיתים.³⁵

א, עמ' 473, הערה 796, שורה 4 מלמטה, צ"ל: TS AS 148.156. לעניין הפירוש של ראשי התיבות ז"ע בחתימתו של אפרים בן שמריה (א, עמ' 478, סעיף 801, בהערה) אפשר להשוות את חתימתו של עזרא, ראש ישיבת ארץ-ישראל בעת שזו שהתה בדמשק (תחילת המאה השתים-עשרה): עזרא עניא זעירא.³⁷ דויד הלוי בן יצחק (א, עמ' 480, סעיף 803, בהערה), ממקורבי השלטון הפאטמי, היה קרא, ויש להטעים שם עובדה זו (אף כי הדבר נאמר להלן, בסעיף 927). קראותו נראית מעתה ודאית אף יותר לנוכח הקטע הנוסף ל-272 הנדפס להלן; זה שטר הרשאה שהוא מקבל מכתו לצורך נישואיה, מנהג שבתקופה זו הוא אופייני לכתובות הקראים. השלמה זו תורמת גם לדיון על

טענתי שהקיצור על אלס (עליה אלסלאם) במכתב של אלחנן על הפגישה עם הח'ליפה (א, עמ' 474–475, סעיף 797), אין בו הוכחה שהח'ליפה כבר לא היה אז בין החיים. כבר ב-1896 הראה גולדזיהר שבניגוד לס'נים השתמשו השיעים בברכה זו לגבי צאצאי בית עלי במשמעות הנרחבת ביותר, למת וגם לחי, ובייחוד יפה כלל זה לגבי הפאטמים. מובן אפוא שלא היה מדובר שם בחלום אלא באישור ממשי, הן של ההנהגה היהודית, הן של השלטון, למינויו של אלחנן בן שמריה דיין הבבליים בפסטאט.³⁶ אשר למכתב מאת רב האי גאון, TS 10 I 27, f.10, הנזכר באותו מקום, אין ספק שנכתב אל אלחנן, כי במען כתוב, בכתב ערבי: אבו זכריא אבן שמריא; ואין הוא אלא אלחנן.

א, עמ' 475, הערה 797, שורה 7 מלמעלה, צ"ל: (תשל"ח). לעניין הפירוש של ראשי התיבות ז"ע בחתימתו של אפרים בן שמריה (א, עמ' 478, סעיף 801, בהערה) אפשר להשוות את חתימתו של עזרא, ראש ישיבת ארץ-ישראל בעת שזו שהתה בדמשק (תחילת המאה השתים-עשרה): עזרא עניא זעירא.³⁷ דויד הלוי בן יצחק (א, עמ' 480, סעיף 803, בהערה), ממקורבי השלטון הפאטמי, היה קרא, ויש להטעים שם עובדה זו (אף כי הדבר נאמר להלן, בסעיף 927). קראותו נראית מעתה ודאית אף יותר לנוכח הקטע הנוסף ל-272 הנדפס להלן; זה שטר הרשאה שהוא מקבל מכתו לצורך נישואיה, מנהג שבתקופה זו הוא אופייני לכתובות הקראים. השלמה זו תורמת גם לדיון על

35. ראה: TS NS 194.92, אצל ע' פליישר, תעודות ספרותיות לתולדות הגאונות בארץ-ישראל,

ציון, מט (תשמ"ד), עמ' 379–380, וראה דבריו שם, בעמ' 385.

36. ראה: I. Goldziher, Ueber die Eulogien der Muhammedaner, ZDMG, 50 (1896), pp. 121, 124 ואצלו מראי-מקום להוכחותיו.

37. ראה כת"י Antonin 1131, אצל ש' אסף, קובץ של אגרות ר' שמואל בן עלי, ירושלים תר"ץ, עמ' 4.

מצבם החברתי של הקראים (א, עמ' 650–652, סעיף 935). אנו למדים שהיה לדויד הלוי בן יצחק בית גם בצור, וכי חוץ מקשריו עם התסטררים (ראה גיל, התסטררים, עמ' 48, 56), היתה גם קרבה בינו ובין משפחת מנשה בן אברהם אלקזאז: היה חמיו של עדיה בן מנשה. עובדת המוצא הסיצילי של משפחת סהלאן בן אברהם (א, עמ' 485, סעיף 806) מקבלת חיזוק נוסף לכאורה ממכתב שכתב שמואל (سؤال) בן אברהם אל אביו, אבו אסחק אברהם ביר שבת, בסיציליה. הוא מודיע לו על מחלת אחותו, תרפה ('נחת'). במען, הכתוב בכתב ערבי, אפשר לקרוא: אברהם בן סנבאט ויערף אלנשאי' (=הידוע [בכינוי] אלנשאי, ופירושו 'עושה העמילן'). אפשר שאברהם זה הוא אבי סבו של סהלאן בן אברהם.³⁸

עם השירים של סהלאן בן אברהם (א, עמ' 487, סעיף 808) יש למנות גם שיר לכבוד 'אבו סעיד אלנאודי' שכתב אותו 'אלראיס אלג'ליל'; דברים אלה, שנכתבו בכתב ערבי, פירושם: אבו סעיד הדויד (כלומר 'נשיא', מבית ראשי הגולה); (כתב) 'הראש הנעלה'. השיר הוא בכתב ידו של סהלאן בן אברהם. איננו יודעים לפי שעה מי הוא אותו אבו סעיד. התאריך הרשום שם: אייר שנו (אפריל או מאי 1046).³⁹

עלייה ועלייה-לרגל, קבורה בארץ-ישראל, השכונות (א, עמ' 499–532, סעיפים 819–848)

בדבר אבלי ציון (א, עמ' 507–508, סעיפים 825–827) כתב לאחרונה י' גרטנר, הדן בהשפעה אפשרית של אבלי ציון הקראים שבירושלים על חומרות ביחס לט' באב אצל גאוני בבל.

עוד ראוי לשים לב למה שכותב חוקר הנצרות המזרחית Vööbus: המונח אבילא – אבלים, יש לו בתרגום הסורי של תולדות הכנסייה לאוסביוס משמעות של נזירים. לדעתו נעשה אותו תרגום כבר לפני חצי המאה הרביעית. הוא מזכיר את הנאמר בבבלי ב"ב ס ע"ב (סוגיית מנהגי אבילות על החורבן, ונזכרים שם 'אבלי ציון' שביש' סא, ג) ואת דברי בנימין מטודלה (ראה מהדורת אדלר, עמ' כו), ומגיע לסברה בדבר השפעה יהודית על תנועת הנזירות הנוצרית: קשה להסכים עמו בדבר זה; נראה שאולי ההיפך מזה נכון; אולי הסביבה הגסטוריאנית שבמזרח היא שהשפיעה על אוצר המונחים של הקראים.⁴⁰

לענייני הקרא משה בן יצחק (א, עמ' 508–509, סעיף 827) יש להוסיף גם את 300 a הנדפס להלן; נמצאות בו המליצות הרגילות על תפילותיו בירושלים ועל שערי המקדש, והוא מתנה את מצוקתו, מפני שאינו עובד לפרנסתו אלא עוסק כל הזמן בתפילה. בכתב ידו הוא גם 300 b, שכתב משה בן יצחק בשביל פלוני אברהם בן יעקב, כנראה מן הקראים שבירושלים אף הוא, אל בנו של זה בפסטאט.

מכתבו של סוחר מגרבי (כנראה: ברהון בן יצחק התאהרתי) אל בנו בפסטאט, עוסק בין השאר בקבורת עצמות נפטר בירושלים (א, עמ' 516–517, סעיף 835). אנחנו מוצאים בו

38. TS 10 J 11, f. 22.

39. ראה TS 10 J 22, מס' 3.

40. י' גרטנר, 'השפעתם של אבלי ציון על מנהגי ט' באב בתקופת הגאונים', ספר השנה של אוניברסיטת בראילן, כ (תשמ"ג), עמ' 128 ואילך. וראה Vööbus (לעיל, הערה 7), עמ' 34.

פסקה, שבה הוא מודיע לו על כוונתו לשלוח לו 'אלעצמות תמצי בהא אלי אלקדס עמרה אללה' (העצמות, סע אתן לירושלים, יבנה אותה האלוהים). נכתב סביב 1050.⁴¹
 בדבר הסיפור על עלייתו לרגל של רב האי גאון (א, עמ' 510, סעיף 828), ראה עתה את הדיון אצל בן ששון, 'גאונותו של שמואל הכהן' וכו', ציון, נא (תשמ"ו), עמ' 396 ואילך. הוא מוצא בסיפור זה ובדברים המשתרבים לשם על הכוהנים, הדים לאיגרת רב האי גאון אל כוהני אפריקיא המתפרצים (ראה אצל לוי, גנוזי קדם, ד [תר"ץ], עמ' 51-56). הוא סבור, שגרעין המעשה נמצא בהתנגדות רב האי גאון למשפחת הכוהנים, שהשתלטו על ישיבת ארץ-ישראל במאה האחת-עשרה, צאצאי יוסף הכהן בן מנחם; והשווה גם בורנשטיין, ספר סוקולוב, עמ' 175-176.

לשאלת ה-Judearia (א, עמ' 521-522, סעיף 839): דינור, במאמרו הגדול על היהודים בארץ-ישראל בעת הכיבוש הצלבני כבר דן באפשרות, שהשכונה נקראה כך, משום שהצלבנים הירשו ליהודים לגור שם, והוא שלל אפשרות זו, כשם שהכחיש את אמיתות דבריו של בנימין מטודלה על 200 (ר') יהודים שמצא בירושלים 'דרים תחת מגדל דוד בפאת המדינה', והוא מעדיף את הגרסה: ד' יהודים (כתב-יד רומא). למקורות המזכירים את ה-Judearia יש להוסיף תעודה, שלפיה מעניק וילהלם, הממונה על הקבר הקדוש, מאפייה לכנסיית מרים הקדושה שבנחל קדרון; אותה מאפייה נמצאה 'באותו חלק העיר שמכנים בשם המיוחד 'Judearia' (in illa urbis parte positum que specialiter Judearia)⁴².(nuncupatur

לעניין שער הכהן (א, עמ' 522-523, סעיף 840) נדרש לאחרונה מ' הירשמן, 'שער הכהן ועלייתו לרגל של אליהו בן מנחם', תרביץ, נה (תשמ"ו) עמ' 217. הוא מדפיס תוספות, שנשתמרו בכתב יד של מדרש קהלת רבה. נאמר שם (עמ' 220, שורות 20 ואילך): 'כשעמדנו בהר הזיתים בהושענא רב־אפילו שבאו מכל הקהלות שבעולם לא היו נראין אלא כמאתים והן היו יב־אלף משער חולדה עד שער הכהן'. ואמנם זו עדות מעניינת ביותר על העלייה לרגל, בנוסף על העדויות שהבאתי בספר (א, עמ' 512-514, סעיפים 831-832). כוונת הכותב (אם אמנם רצה לומר שאותם עולי רגל נראו לו בעמדו על הר הזיתים ממש, ואינו אומר זאת במפורש; ואולי הביא את עניין העצרת על הר הזיתים בהושענא רבה רק בתורת ציון הזמן): העומד על הר הזיתים לא ראה אלא מאתיים איש מן ההמון הרב. כלומר ראה את הקרובים אליו, בערך עד שער חולדה שבדרום; אבל משם ואילך, מערבה עד שער הכהן (שבכותל המערבי) היו עוד אלפים רבים שהעומד על הר הזיתים לא יכול לראותם, כמובן, מפני שהר הבית הסתירם. באופן מוזר ביותר מוציא הירשמן את הדברים ממשום וקורא בהם את ההיפך, שהעומד על הר הזיתים רואה גם את שער חולדה וגם את שער הכהן (עמ' 221). והלא שער הכהן היה מקומה של השכונה היהודית, וזו היתה בדרום ולא במזרח. כיוצא בזה הוא מבקש להוכיח כי כתב-יד מסוים של מדרש שיר-השירים רבה קדום

41. TS 8 J 18, f. 16

42. דינור, ציון (המאסף), ב (תרפ"ז), עמ' 53 והערה 3. ראה מס' 17 אצל: H.F. Delaborde, Notre

.Dame de Josaphat, Paris 1880, p. 43

מן האחרים, כדי להסיק שאין זהות או קרבה, בין הכותל המערבי ובין שער הכהן; אבל אין ממש בראיותיו, ואין ללמוד מהן דבר על קדמות כתב־היד. אף אין יסוד לטענתו, שהשם 'שער הכהן' נתחדש אחרי הכיבוש הערבי. איננו יודעים מתי התחילו להשתמש בשם זה. תלויה על בלימה אף השערתו שיש לזהות את אליהו בן מנחם הנזכר שם עם אחד מבני משפחת הכוהנים הגאונים (א, עמ' 539–541, סעיף 853); באילן היוחסין של משפחה זו איננו מוצאים אלא מנחם הכהן בן אליהו (או: בן שלמה בן אליהו). וכמה אליהו וכמה מנחם איכא בשוקא.

א, עמ' 529, שורה 10 מלמטה בטקסט הראשי, צ"ל: לאזור הר הבית, או לכיפת הסלע. להבנת המונח רַבֵּץ (א, עמ' 531–532, סעיף 847) יתרום גם קטע מפירוש ערבי למקרא: 'ופסרת הפרזים אל־רַבֵּץִין מן קול משה כל אלה ערים בצורות', וכו' (דב' ג, ה: '... לבד מערי הפרזי'). כתב על זה גולדציהר, ולדבריו פירושו: מחוץ לחלק הנושב של העיר (הגדרה לא מדויקת כל־כך) והוא מביא לזה דוגמא מן האַעֲאֵנִי, מעשה באשה נידה שהוציאוה אל הרַבֵּץ.⁴³

לתיעוד על השכונה הקראית (א, עמ' 533, סעיף 848, בהערה) יש להוסיף טופס כתובה קראית בעברית נמלצת, בכתב ידו של משה בן יצחק הנ"ל, ושם ציון המקום: 'בצלע האלף בירושלים עיר הקודש'.⁴⁴

ישיבת ארץ־ישראל ואישיה (א, עמ' 533–626, סעיפים 849–916)

א, עמ' 536, הערה 851, יש למחוק שורה 4 מלמטה ואת המלה: מה, בשורה שלאחריה. בעניין צאצאי ענן שעמדו בראש ישיבת ארץ־ישראל (א, עמ' 537–538, סעיף 852) כתב מאן שעם שלטון בני טולון בארץ־ישראל (לדבריו מ־868; למעשה מ־878) נוצרו תנאים נוחים לקראות, וכי התבססות בני משפחת ראש הגולה מזרע ענן (הוא קורא להם: נשיאי הקראים, וזה כינוי טרם זמנו) היתה רצויה לשלטון החדש במצרים. כנגד זה הוא מטעים את העובדה, שאחרי 905, כאשר שב השלטון העבֶּאֱסִי לארץ־ישראל, נעזרה משפחת אהרון בן מאיר (יותר מדויק יהיה: משפחת מאיר גאון) בשליטי בגדאד ואחד מעשירי בגדאד (אהרון בן עמרם) נקרא באיגרתם 'מושיע הדור'. ואולם היום ידוע לנו שהדחת בני צמח התרחשה דווקא בימי הטולונים.⁴⁵

על תחילת מעורבותה של משפחת יוסף הכהן בן מנחם (ואחריו שלמה הכהן גאון, בניו יוסף ואליהו, וכו'; א, עמ' 540–541, סעיף 853) בישיבת ארץ־ישראל נוסף לנו פרט חשוב ב־a 3 הנדפס להלן. זה קטע נוסף ממה שכתב סהלאן בן אברהם על גאוני ארץ־ישראל, ומתברר ממנו, שאותה משפחת כוהנים מוצאה מסג'למאסה שבמגרב (יוסף הכהן אבי המשפחה נקרא שם סג'למאסי). דבר זה יש לו שייכות גם לעניין 'הרב', יהודה הכהן בן יוסף. כתבתי, שהוא אולי זהה עם האדם בשם הזה הנזכר בקטע גניזה, ושם אביו: 'כג'ק

43. כת"י DK מס' 207g, שורה 4 מלמטה. וראה Goldziher, REJ, 28(1894), p. 86.

44. ULC Or Box 13, no. 52.

45. ראה J. Mann, New Studies in Karaism, Yearbook of the Central Conference of American Rabbis, 44 (1934), p. 229.

מרו"ר יוסף הכהן סג'למאסי' (א, עמ' 223, סעיף 378); אם כן, אפשר היה אולי להסיק, ש'הרב', מנהיג המגרב'ים בפסטאט, אמנם היה שייך לאותה משפחת כהנים שבראש ישיבת ארץ-ישראל, והיה אחיו של שלמה הכהן גאון; אבל נגד סברה זו מדברת העובדה, ש'הרב' פעיל עדיין לקראת סוף המאה האחת-עשרה, בעוד שלמה הכהן גאון נפטר ב-1025. אם-כן, אולי היה 'הרב' נכדו של אותו יהודה הכהן, אחיו המשוער של הגאון שלמה הכהן.

ובאשר להתייחסות המשפחה על אלעזר בן עזריה, שהיה בשבילם תקדים של כהן שהוא נשיא, נראה, שבני אותם דורות היו ערים לעניין זה, שאין נשיא חייב להיות מבית דויד דווקא; וכדברי אברהם בן הרמב"ם באחת התשובות שלו: 'כמו שהיה ר' אלעזר בן עזריה נשיא והוא (= אף-על-פי שהוא) כהן' (וראה ברכות, כז ע"ב, שאמרו למנותו במקום רבן גמליאל, 'דהוא חכם והוא עשיר והוא עשירי לעזרא').⁴⁶

בדיון על שמואל הכהן גאון בן יוסף ואחיו חנניה אב-בית-דין (א, עמ' 542, סעיף 854) יש לשים לב עתה ל-38 בגרסתו החדשה, שעליה ראוי להודות למ' בן ששון; מתברר עתה שהיה זה מכתב מאת הגאון שמואל הכהן בן יוסף אל שמריה בן אלחנן. יש בו אישור מוחלט למסקנתי בדבר קיומן של שתי משפחות כוהנים שעמדו בראש ישיבת ארץ-ישראל. משתקפת בו מחלוקת עזה בין שתי משפחות הכוהנים, סביב שנת 990: המכתב הוא פנייה מאת הכוהנים "הוותיקים", העומדים בראש הישיבה, אל אישי פסטאט כי יימנעו מלתמוך ביריבם יוסף הכהן בן מנחם. נראה שזה האחרון משך לצדו את האישיות המרכזית באותה שעה בקרב יהודי פסטאט, שמריה בן אלחנן, והבטיח לתת לו מעמד של אב בית-דין בישיבה. לצד החולקים על הגאון נמצאו אז גם שמואל בן הושענא ויאשיהו בן אהרון, שעתידי היה להיות גאון מאוחר יותר. בן ששון מוצא במכתב יוסף בן אביתור אל הגאון שמואל הכהן (ראה אותו אצל מאן, תרביץ, ו [תרצ"ה], עמ' 84-88) הדים של דאגה וזעם על החתירה נגד הגאון. ואילו בשריד האיגרת, שכתבו רב שרירא גאון ובנו האיי אל שמואל הכהן גאון (ENA 4009, f. 15, ראה אצל מאן, טקסטים, א, עמ' 106) הוא מוצא ביטוי לתמיכה בגאון הארץ-ישראלי. (זמן האיגרת: 18 ביולי 989). עוד הוא סבור שגם האיגרת המיוחסת לרב האיי גאון 'לכהני אפריקי שהיו מתפרצים ביותר' (ליון, גנזי קדם, ד [תר"ץ], עמ' 51-54) מכוונת היתה נגד יריבי הגאון הארץ-ישראלי. השקפתו יש לה חירוק מה וסבירות מן המידע שמספק לנו הקטע a 3 שלהלן, ולפיו אמנם היה מוצאה של אותה משפחת כוהנים "חדשה" מן המגרב' (סג'למאסה). 'זקני רמלה' תמכו במשפחה "הוותיקה" (38, ע"א, שורות 10 ואילך); שני הצדדים השתדלו להיעזר בשלטון ונזכר שם (ב-38), 'השליט בדיה' (= באדיה), ונראה שהכוונה למפ'רג' בן דעפל, מנהיג הבדוים; אלה שלטו באותה תקופה בארץ-ישראל (ראה בספר, א, עמ' 303-306).

א, עמ' 542, הערה 854, שורה 5 מלמטה, צ"ל: Mosseri I a 9; ועוד שם: 12 הוא שטר מפסטאט (הנוגע לנכסים שבטבריה), TS 12.462 מתייחס לשטר משנת 965/6; לגבי TS 16.191 (שורה 3 מלמטה), יש לתקן: שטר שזמנו אינו ברור.

46. ראה תשובות אברהם בן הרמב"ם, מהדורת א"ח פריימן וש"ד גויטיין, ירושלים תרצ"ח, עמ'

לעניין המצב בארץ-ישראל בימי יאשיהו גאון (א, עמ' 545, סעיף 856, בהערה) יש להוסיף את התלונות הכלולות במכתב בני ברכיה (למעשה האח הבכור, יוסף בן ברכיה) מקירואן, אל יוסף בן יעקב אבן עופל בפסטאט, כנראה בשנת 1015 או קצת אחריה. מדובר שם על 'אלתיא', מצב מסובך; קשה לדעת אם כוונת הכותב לתנאים הקשים שנוצרו לאחר מרידות הבדוים או לעניינים פנימיים. לדבריו נודעו הדברים ממכתב, שהביא עמו, כנראה מירושלים, אבו אפרהים בן סהל. בגלל מצב השתמרותו הגרוע של המכתב אי-אפשר לדעת את כל הפרטים. נזכרים בו גם בן דניאל, והוא כנראה טוביה בן דניאל, ואיש הכספים שעיה.⁴⁷

קטע ממכתב נוסף של יאשיהו בן אהרון, נכד יאשיהו גאון (א, עמ' 545–546, סעיף 857) הוא a 203; אף ממנו, כמו מן המכתבים האחרים, מתברר, שהוא מתפרנס מהעתקת ספרים. נזכר פירוש אלה מסעי (ב-202 הזכיר את פירוש אלה הדברים).

למכתבים ששרדו משלמה בן יהודה (א, עמ' 548–559, סעיפים 859–867) שייך גם קטע קטן של גליון בכתב ידו, שממנו אפשר להציל רק שמדובר בהכרות 'חרם סתם' בקשר לזכויותיו של פלוני ששמו יחיה.⁴⁸

עוד בקשר לשלמה בן יהודה, בעניין מוצאו (א, עמ' 549, סעיף 860). איננו יודעים דבר על אביו. ב-58 ע"ב (ב, עמ' 102) במען, הוא קורא לעצמו: 'שלמה בר יהודה ראש', וזה מכתב שכתב בטרם היותו גאון. אולי היה אביו מוכתר בתואר הבבלי 'ראש כלה', והבן נמנע מלהזכיר זאת מפני הטינה שבין ישיבת ארץ-ישראל ובין הבבליים, ובייחוד אחרי שנעשה גאון. ואשר למאורעות פאס, שגרמו, אולי, להגירת המשפחה מזרחה לקראת סוף המאה העשירית, ראוי לשים לב גם לתשובת רב שרירא גאון על 'שאלות ששאלו קהל פאס המועתקים מלפני אדוננו שרירא', ובתשובה נאמר '...דמותביהון בפאס אשיר (כנראה שיבוש) דאשתניאו ממדינת פאס...'; וזו עדות מפורשת על בריחתם של יהודים מפאס ועל שהפליטים התיישבו בעיר אשיר. השאלות הגיעו לישיבה ב'כלא דאדר דשנת אלפין ומאתן ותשעין ותמני...' (צ"ל: אלף; והוא פברואר 987).⁴⁹

א, עמ' 549, בטקסט הראשי, שורה 10 מלמטה, יש למחוק: שנכתב, עד סוף השורה. בקטעים הקראיים, מס' 303 (ב, עמ' 545–552), מוצא 'רצהבי (בעיתון 'הצופה', מן ה-20 ביוני 1986) 'ברכת מזון מפויטת' לאבל (קטעים ה-ו), והוא מתקין שם את הברכה

47. ראה את מאמרו של מ' בן ששון, גאונותו של שמואל הכהן בן יוסף 'הדומה לאמבטי רותחת', ציון, נא: 379, תשמ"ו. ראה TS 16.64, הדפיסו גויטיין, תרביץ, לח (תשכ"ט), עמ' 22–26; טוביה בן דניאל: ראה בספר, א, עמ' 543, 565, סעיפים 855, 872. אבו אפרהים (הוא יצחק) בן סהל נזכר, גם ב-26 f. 9 J 10, TS, מכתב הנגיד אברהם בן עטא אל אבן עופל, ובו הוא מבקש לפצות את יצחק בן סהל על הוצאות שהיו לו בקשר להעלאת עצמותיו של אחי הנגיד לקבורה בירושלים, ראה אצל גויטיין, תרביץ, לד (תשכ"ה), עמ' 166–167 וראה בספר, א, עמ' 517, סעיף 835.

48. TS AS 147.58.

49. ראה אצל B. [M.] Lewin, Das Sendschreiben des Rabbi Scherira Gaon, *Jahrbuch der jüdisch-literarischen Gesellschaft*, 7(1909) p. 254.

בניקוד ובתבנית שיר ומוסיף הערות מועילות. בקטע ו הוא משלים את הנוסח (שורות 4-7). על פי מה שעוד רואים בכתב היד ובעקבות השלמותיו דומה שהנוסח שם ייראה כך: על יד נביאינו הקדוש (= הקדושים) אשר אמר[ו כי] נחם [יי עמו ו]כת כאיש אשר אמו תנחם[נו ו]כת[בוןנה ירושלים] יי וג.

לעניין המנהג של עיכוב התפילה (א, עמ' 560, סעיף 868 בהערה): אסף הביא לעניין זה את הנאמר בירושלמי, פאה פ"א, טו ע"ד, דברי ר' יונתן לאדם, שכנו סירב לזונו: 'איזיל צור כנישתא עלוהי ובזיתיה'; אבל פירושו: נעל את בית הכנסת לפניו; ועוד יש לציין תשובת גאון בבלי, שאין נוהגים כך בבבל, כי קיום הדין הוא עניין לבית-הדין, לא לציבור.⁵⁰

עם מה שנתר בגניזה ממה שכתב אברהם בן שלמה גאון (א, עמ' 561, סעיף 869 בהערה) יש למנות גם דף מקונטרס ובו חלק ממניין המצוות, אשר לענ"ד אינו דומה לשום דבר הידוע לנו בתחום זה; השתמרו המצוות מהרביעית (התפילה) עד העשרים (איסור הגזל). ובעניין גילו של שלמה בן יהודה בעת מותו: אין לדעת אלא שמת בשיבה טובה; כי 148, שבו ציין שהוא בן שמונים, נכתב ב-1050 בקירוב, ואילו ב-363 נאמר שהוא בן תשעים (כנראה ב-1051).⁵¹

לתעודות הנוגעות לפרשת נתן בן אברהם מתוספים קטעי גניזה אחדים. לעניין ברכה בן רות, שהיה מתומכיו של נתן (א, עמ' 574, סעיף 879) שייך a 183 הנדפס להלן; ועניינו כבר נזכר בהערה 879.

בקשר לפעילותם של התומכים בשלמה בן יהודה (א, עמ' 578-580, סעיפים 870-884, ובייחוד סעיף 882) יש לשים לב ל-a 192 הנדפס להלן, והמכיל שני חלקים. הראשון הוא קטע ממכתב הפרנס הירושלמי עלי בן יחזקאל. נשתמרו בו האשמות נגד מחנה נתן בן אברהם בדבר שידול הקראים בפסטאט לתמוך בו; אותם תומכי נתן בן אברהם משמיצים את אפרים בן שמריה ואת אישי הקראים התומכים – כך משתמע – בשלמה בן יהודה. נראה שמכתב זה נכתב ברמלה ונאמר בו שהיו מצורפים אליו מכתבים מאת אחד מאישי רמלה, הוא חיים החבר בן שלמה החבר, שנכתבו אל אבו אסחק אברהם אלְאֶנְדְלְסִי, שזהותו אינה ברורה לי לפי שעה, אבל בוודאי היה ממנהיגי המגרבים. אל מכתבו של עלי בן יחזקאל הדביק אברהם בן דויד אבן סגמאר (ניכר לפי כתב ידו) גליון נוסף, ואף בו העתקה של מכתב, כנראה גם-כן מארץ-ישראל. הכותב האלמוני, בוודאי מישוהו מתומכיו הנאמנים של הגאון הירושלמי, אולי אחד האחים הכהנים (יוסף ואליהו בני שלמה גאון) פונה בו אל אחד מנכבדי פסטאט ומבקש ממנו, כי ישתדל אצל הח'ליפה בדבר פקודה רשמית לטובת שלמה בן יהודה (הוא קורא לו: אבו דָאוּד סְלִימָאן בן יהודה אלפאסי). רוח הדברים דומה למה

50. ראה ש' אסף, בתי הדין וסדריהם אחרי חתימת התלמוד, ירושלים תרפ"ד, עמ' 52 ואילך; וראה הנ"ל, תה"ג (תש"ב), עמ' 105 ואילך. ועוד לשם השוואה רצוי לראות את המעשה במרת קרושיאה (או קדושיאה) אשת ר' שמואל ב"ר יצחק הסרדי, 'שעכבה תפילה בבית הכנסת ימים רבים להגבות לה כתובתה', תעודה מס' 18 מתעודות יהודי קטלוניה שפירסם J. Millàs y Vallicrosa, Institut d'Estudis Catalans, Memòries, I (3), Barcelona 1927; והשווה בסקירה של יצחק בר על L. Finkelstein, Jewish Self-Government, MGWJ 71 (1927), p. 393.

51. כח"י DK 242e-f.

שאנחנו מוצאים ב־196 וב־197 (המכתבים אל הח'ליפה), וכן בזכרון הדברים על סמכויות ראש הישיבה, 311. גם כאן בולט התפקיד שמילאו בפרשת המחלוקת אברהם בן דויד בן סגמאר (הנזכר בחלק השני, בשורות 11–12) וכן איש הקשר עם השלטון אבו אלקסם (עלי אבן עבד אלעזיז), אבן אלאכ'ה. ועוד דבר מעניין: בצד האחורי של המכתבים המודבקים האלה העתיק אברהם בן דויד אבן סגמאר קטע מאיגרת רב שרירא גאון (חלפו אז כששים שנה מאז כתב אותה הגאון). קטע זה מקביל למה שנדפס במהדורת ב"מ לוי'ן מעמ' 109 שורה 13 עד עמ' 114, שורה 12, והנוסח דומה בד"כ למה שלוי'ן קורא לו 'הנוסח הצרפתי'. נראה שהמעתיק היה מעוניין במיוחד באותו קטע מאיגרת רב שרירא גאון, מפני שבו מתוארים מחלוקות ופילוגים, שהיו בישיבת פומבדיתא, כאשר היו שני גאונים, ומסופר בו, כיצד חזר בו רב יוסף והסתפק במעמד של אב־בית־דין. וגם להלן (מה שהשתמר): הפילוג בין רב מנחם ובין רב מתתיהו.⁵²

למכתבים שאחרי סיום המחלוקת (א, עמ' 581–582, סעיף 883), שכתב שלמה בן יהודה יש להוסיף את 137 a, הנדפס להלן, והוא אולי שריד מן המכתב שכתב לקהל הירושלמים בפסטאט. 'כל תקוותו היתה שלום ישראל' הוא כותב שם על עצמו; להלן הוא מדבר על 'העתקת אבות' וקשה לדעת אם התכוון בזה למסורת אבות, או שמא לאבות בית־דין, כלומר למגמה (שהיתה) לסלק את נתן בן אברהם ממשרתו.

בקשר לזכאי אחי דניאל בן עזריה נוצר משהו שראוי להיקרא מיתוס – כאילו התיישב במוצ'ל (א, עמ' 584, סעיף 885, בהערה). למעשה אין לנו לזה שום הוכחות; הדבר צמח ממה שאמר מאן על דרך ההשערה, בהסתמכו בעיקר על קטע גניזה ובו פתיחת מכתב מן זכאי בן עזריהו נשיא גליות כל ישראל' אל זקני דמשק. בעוד שיש יסוד לחשוב שאמנם הכותב הוא אחיו של דניאל בן עזריה ושייך לענף של יאשיהו בן זכאי, יש לזכור, שנשיאי מוצ'ל נזכרים רק החל מסוף המאה השתיס־עשרה (1174). בעניין זה נגררתי אחרי מאן (וגם אסף), וכתבתי, שזכאי, אחי דניאל התיישב במוצ'ל. דבר זה, כאמור, אין לו הוכחות.⁵³ א, עמ' 587, שורה 5 מלמעלה, יש למחוק: נמצא במכתב ש'.

למקורות המידע על דניאל בן עזריה (א, עמ' 588–596, סעיפים 889–894) מצטרפים כמה קטעי גניזה נוספים. 353 a הוא קטע מכתב מדניאל, כנראה אל אברהם הכהן בן יצחק אבן פראת, שנכתב סמוך אחרי קץ המחלוקת על הגאונות, כלומר לקראת סוף שנת 1052; 'האב', כלומר אב־בית־הדין, הוא יוסף הכהן בן שלמה, עומד לצאת לרמלה; הגיעה פקודת הח'ליפה ובה דבר מינוי הגאון החדש, אבל מאחר שנכתבה בעת שהמחלוקת עדיין בעיצומה ובטרם הכרעה, לא כתבו בה את שם הגאון. דניאל מבקש על־כן שישלחו סג'ל

52. ראה ENA 1490, f. 7v; בהשוואה לנוסח האיגרת יש בו כמה השמטות. שינוי מעניין (לוי'ן, עמ' 110, שורה 3): והאי דמרוחין השתא בצד ימין מצטר ערישא, כלומר מפנים (לאליהו) את הצד הימני של המיטה (הכוונה: ספסל, או כורסה; שורה 6 בכתב־היד). ראה מ' בן ששון, ספר הזכרון לח"ה בן־ששון (ירושלים תשמ"ט), עמ' 173, שהבין (על פי הגירסאות שבדפוסים) שהשאירו מקום לאליהו מימין לראש הישיבה. ואולם אין ספק שהנוסח ערישא עדיף, אף שלא הבינוהו המעתיקים הקדמונים.

53. נוסף על המקומות שהזכרתי בספר, ראה גם אסף, תקופת הגאונים, עמ' 35 Goode, JQR, NS 31 עקף בעיה זו, ועשה את שמואל ממוצ'ל (1174–1195) בן אח של דניאל בן

חדש, כראוי. לבד ממליצות הידידות כלפי אברהם הכהן, שכיוצא בהן נמצאות גם במכתבים האחרים שכתב אליו דניאל, נזכרת כאן העתקתו של סידור תפילה למענו; הנייר הירושלמי, כותב דניאל, אינו טוב דיו, על-כן הזמינו נייר מצור, ויטילו את העבודה על הטוב שבמעתיקים.

שיר בכתב ידו של עלי הכהן בן יחזקאל, שרק מעט אפשר להציל ממנו, נכתב לכבוד דניאל בן עזריה, והחידוש שבו – הזכרת 'הרביעי' בישיבה, מבורך, ו'החמישי': אברהם. אין לנו שום פרטים נוספים עליהם, אף אין לנו לעת-עתה מקורות נוספים על נושאי תארים מעין אלה בישיבה בימי גאונותו של דניאל.⁵⁴

עניין השאלות ששלחו מפסטאט (נהראי בן נסים) אל דניאל בן עזריה (א, עמ' 592–593, סעיף 892) חוזר גם ב-a 468 הנדפס להלן. מתברר שדניאל בן עזריה, שמצאנו אותו טרוד מאוד בתשרי, עדיין טרוד גם בתמוז. למידע הכללי על הנעשה בירושלים בסוף ימיו של 'הנשיא והגאון' (שם) יש להוסיף את הכלול ב-a 449 הנדפס להלן. זה מכתב שזמנו סמוך לשנת 1060, ומצב השתמרותו גרוע מאוד. אין אפשרות להגדיר בוודאות את מהות המחלוקת המשתמעת ממנו. הכותב נמצא ככל-הנראה באלכסנדריה והוא כותב אל אחד מאישי ירושלים, המבקר, יחד עם בני ביתו, בפסטאט. הכותב נהג להתארח אצל משפחה זו בעת ביקוריו בירושלים, ויש בדעתו לשוב ולעשות זאת בעתיד. הנושא העיקרי של המכתב הוא פלוני סרור אבן סברה, המשמיץ בכל דרך אפשרית את הנמען הירושלמי ומשמיץ גם אחדים מנכבדי פסטאט. אותו סרור אבן סברה הוא מגרבי במוצאו, והכותב מאשים אותו, שהתאסלם בעת ששהה עדיין במגרב. הכותב וסיעתו עומדים לפנות אל אב-בית-הדין בירושלים (אליהו הכהן בן שלמה?) ולדרוש כי ינדו אותו. הגאון אינו נזכר כלל במכתב, ואפשר שיש בזה אישור לידיעה שמצאנו במגילת אביתר בדבר מחלתו של דניאל בן עזריה בשנות חייו האחרונות.

לפרשת היחסים בן דניאל בן עזריה ובין אישי פסטאט (א, עמ' 595–596, סעיפים 894, 895), ובייחוד עלי בן עמרם, תורם מידע נוסף, a 377, הנדפס להלן. עניינו התדיינות בקשר לגביית חוב. נזכר בו 'בן מכתאר', והוא, ככל-הנראה, צדקה בן מבחר (= מכתאר), הנזכר כמה פעמים באוסף שלנו. נראה שהיה זה איש כספים צורי שעבר לפסטאט, והיה לו קשר מיוחד עם דניאל בן עזריה (א, עמ' 609–610, סעיף 905, וראה גם במפתח הספר). למכתבי יוסף הכהן בן שלמה גאון (א, עמ' 599–600, סעיף 897) יש להוסיף את a 410, והוא קטע סיום של מכתב שכתב הנ"ל, בהיותו כבר אב-בית-הדין בישיבה, בתחילת שנת 1048, עדיין בימי גאונותו של שלמה בן יהודה. בדומה לשני מכתבים אחרים (411, 420) נמצא גם כאן מליצות הבנויות על פסוקי מקרא.

לעניין אליהו הכהן גאון (א, עמ' 600–602, סעיף 898), יש לשים לב לנוסחה המיוחדת בחתימתו (וכן בחתימת צאצאיו שזכו לגאונות): 'הנקרא בגאון ה'; וראה את הדיון בזה אצל Friedman, *Marriage*, II, pp. 153 ff.

א, עמ' 602, בהערה, שורה 2 מלמעלה, צ"ל: ה-15 בדצמבר 1094.

חסדאי, כלומר מהענף של דויד בן זכאי, בהתעלמו ממה שכותב מאן בספר פוזננסקי – על-סמך רשימות יוחסין – שהוא היה מצאצאי הענף האחר, של יאשיהו בן זכאי.

54. ראה TS NS 149.43, שאליו הפנה אותי ידידי פרופ' עזרא פליישר.

לפרשת קורותיו של אביתר הכהן (א, עמ' 605–606, סעיפים 900–901) יש לצרף שיר שחיבר אביתר ובו ביטויי כמיהה לירושלים, בעוד הוא עצמו שוהה במצרים, תחילה בפסטאט ואחר־כך באלכסנדריה, שם קיבלוהו בסבר פנים יפות 'בני מערב' שהיו אנשיו וחסידיהו. זמן חיבורו אינו ניתן לקביעה; אולי בעת שהיה כבר גאון (וזו הסיבה שבחתימה אין הוא קורא לעצמו 'רביעי' או כיו"ב), והישיבה אז בצור, ועל כן מוסברים געגועיו לירושלים; ואפשר שבא למצרים בענייני הישיבה בשלב הרבה יותר מוקדם. מהות ההסתבכות שהיתה לו במצרים, והנזכרת בשירו, אינה מוסברת אף היא.

אביתר נזכר גם במכתב מאת חיי (?) בן סעאדה אל אבו נצר יהודה בן... אלדמשקי הנמצא בנמל צור; הכותב שילם, כפי שנתבקש, 19 דינר שהיו אצלו מן הנמען, 14 ל'סידנא ראס אלמתיבה' (ככל־הנראה: דניאל בן עזריה) וחמישה ל'סידנא אב בית דין'. התשלום נעשה באמצעות אבו עלי חסין בן מסלם. ביקשו מהכותב להקביל בצור את פני 'אלראיס אבו אלפצל ולד סידנא אב' (הראש אבו אלפצל בן אדוננו אב בית־הדין, כלומר אביתר בן אליהו); אלא שהזמן קשה והכותב מבקש להתחמק מזאת.⁵⁵

א, עמ' 605, שורה 5 מלמעלה, צ"ל: 'ספר הדינין'.
על צדקה בן נפיע, שליחו של דויד בן דניאל להובלת הגט, ועל אביו (א, עמ' 609, סעיף 904, בהערה) נודע לנו ממכתב קצר בידו של הלל בן עלי שהיו מן הנזקקים לקופה של צדקה. הלל כותב אל 'אלפרנס אלנאמן רצוי הישיבה' ומבקש סיוע לשניהם. 'אנה (= הוא) מן עניי העיר'.⁵⁶

א, עמ' 611, הערה 905, שורה 10 מלמטה, אחרי המלה: והשווה, יש להוסיף: 219, n. 5. להלן נדפסים שני מכתבים קצרים שכתב דויד בן דניאל, (א, עמ' 611, סעיף 905, בהערה): 536 a, 536 b. הם כתובים בסגנון האופייני לדויד בן דניאל, והכותב פונה בהם אל נהראי בן נסים בעניין תמיכה בשני נצרכים, האחד שמו נהב והאחר שמואל החזן והמבין. גם מאלה ניכר באיזו מידה כפה דויד את מרותו על אישי פסטאט חסידיהו. מושג יותר ברור על התאריך שבו התחיל דויד לקרוא עצמו 'ראש גליות כל ישראל' (א, עמ' 613, סעיף 908) אנו מקבלים מטיוטה של זכרון עדות בעניין גט, כתובה בידו של אברהם בן יצחק התלמיד, והנושאת את התאריך יום ב' כ"ו במרחשון א'ת"ג (10 בנובמבר 1091): 'דויד הנשיא הגדול ראש גליות כל ישראל' אים אינו ישמיד קמיו בן כב' גד' קד' מר'

55. הדפיס את השיר, TS NS 193.32, פליישר (לעיל, הע' 35), עמ' 396–397. המכתב מצור: TS 10 J 13, f. 21; נזכר גם אצל גויטיין, חברה, א, עמ' 268 (לדבריו נכתב באשקלון).

56. ראה TS NS J 294. גם אבו אלכיר הגר (אבו אלכיר, כמו ששיערת, ולא בן אלכיר, כמו במגילת אביתר בהעתקה שבידינו), הנזכר שם בהמשך; א, עמ' 610, סעיף 905, יש לו זכר בקטע מן הגניזה: TS 8 J 24, f. 7, ע"א, משורה 10 ואילך: "...סאעה וקופך עלי כתאבי הדא תסלם לזין בן אבו אלכיר אלגר מן גמלה אלכתירה ארבעין מן..." (= מיד עם קריאת מכתבי זה תמסור לזין בן אבו אלכיר הגר מכלל שרף הארזים 40 מן) – זה קטע ממכתב סוחר, משנת 1100 בערך.

ור' אדוננו דניאל הנשיא הגדול ראש ישיבת גאון יעקב תהא מנוחתו כבוד'.⁵⁷

הקראים (א, עמ' 627–660, סעיפים 917–940)

המסגד של אבן אל־בנא וייחוסו הקראי (א, עמ' 630, סעיף 918, בהערה) משכו גם את תשומת־לבו של גולדציהר. הוא אף מביא באחד ממאמריו שהמסגד הנ"ל היה מבנה מאוחר יחסית, שנבנה סביב 1800. ליהודי קהיר לא היה ידוע, כותב גולדציהר, שהיה אי־פעם בית כנסת קראי באותו מקום.⁵⁸

א, עמ' 632, שורה 7 מלמעלה, צ"ל: להמדאן.

לעניין ההשפעה של המגילות הגנוזות על גיבוש המחשבה הקראית במאות התשיעית והעשירית (א, עמ' 634–633, סעיף 921): אפשר לשמוע הד רחוק מן המפגש הזה בדברי הרבני משה בן חסדאי תקו (או תאקו), שנכתבו סביב אמצע המאה השלוש־עשרה: 'וכבר שמענו מרבותינו כי ענן המין וחבריו היו כותבים דברי מינות ושקר וטומנים בקרקע ואח"כ היו מוציאים אותם ואומרים כך מצאנו בספרים הקדמונים'.⁵⁹ אי־אפשר לזהות את הצינור, שדרכו באו דברים מעין אלה, ממרחק של מאות שנים. מכל־מקום הם ראויים לתשומת לב.

בקשר ל־קרא איש פסטאט דויד בן פ־פשאד (א, עמ' 641, סעיף 927, בהערה), נראה שהוא התאסלם, כך על־פי מידע הנוגע למי שהיה ככל־הנראה בנו, הנזכר אצל אל־ח'טיב אל־בגדאדי: אלחסן בן דאוד בן פאבשאד בן דאוד בן סלימאן; נודע בכינוי אבו סעיד אלמצרי. היה בן למשפחה שמקורה מפרס. הגיע לבגדאד, ולמד את הלכות אבו חניפה אצל הקאזי אבו עבדאללה אלצ'מרי. היה תלמיד מוכשר מאוד והצטיין במיוחד בדעתו את הקראן בעל־פה על־פי כמה גרסאות־קריאה; היה מלומד גם בספרות יפה, במתימטיקה ובדקדוק. כמורכן היו לו ידיעות רבות במסורות (חדית'), שגם למד וגם לימד. אל־ח'טיב אל־בגדאדי הכיר אותו אישית ולמד ממנו, והוא משבח את שכלו החריף; אביו, הוא כותב, היה יהודי שהתאסלם התאסלמות של אמת. הבן (אבו סעיד) חי בבגדאד עד סוף ימיו, ומת בשבת ה־14 בד' אלקעדה 439 (1 במאי 1048).⁶⁰

57. ENA 4020, f. 47r. קטע גניזה נוסף שבו הוא נקרא 'הנשיא הגדול ראש גליות כל ישראל' וכו' הוא TS 8 J 7, f. 4, זו פתיחה של מכתב אליו והכותב מודיע לו שהגיע לאלכסנדריה. עם הכתבים שזמנם סמוך אחרי נפילתו של דויד (א, עמ' 621, סעיף 913) יש לרשום גם מעשה בית־דין שהתפרק לשני קטעים: ENA 2805, f. 15, Bodl MS Heb b 13, f. 19. עדיין אברהם בן יצחק התלמיד כותב מעשי בית־דין בידו; לכד ממנו חתומים בו נסים ברבי נהראי הרב; יצחק המלמד ביר' חיים נפוסי; עלי הכהן ביר יחיי. דויד בן דניאל אינו נזכר עוד כלל. הזמן: תשרי את"ו, כלומר ספטמבר–אוקטובר 1094.

58. I. Goldziher, *Aus dem mohammedanischen Heiligenkultus in Ägypten*, *Globus*, 71 (1897), pp. 235f.

59. ראה ר' קירכהיים, כתב תמים לר' משה תקו, אוצר נחמד (וינה), ג (תר"ך), עמ' 62.

60. אל־ח'טיב אלבגדאדי, תאריח', ז, עמ' 307.

בעניין ההשפעה המוסלמית על נוסח הכתובה הקראית (א, עמ' 648, הע' 932, האפוטרופוס), ראה גם: Friedman, *Marriage*, I, pp. 229 ff.

הכיבוש הצלבני (א, עמ' 665–674, טעיפים 942–950)

א, עמ' 666, שורה 9 מלמטה, צ"ל: שכוונתו להר הבית.

בעניין מעמדם של יהודי חיפה אליבא דאלברט מאאכן (א, עמ' 668, טעיף 944, בהערה) טענתי, שאין להסיק מדברי הנ"ל, שהיו ליהודי חיפה מעמד וזכויות מיוחדים; ראוי להביא את הנוסח ואת תרגום הדברים; על היהודים בחיפה הוא כותב שהיו: *cives ex genere Judaeorum qui hanc inhabitabant dono et consensu regis Babyloniae in redditione tributorum* (= אזרחים מן האומה היהודית שהתגוררו שם על פי מה שהעניק להם מלך בבל [כך נהגו לקרוא לשליט מצרים] ובהסכמתו, תמורת תשלום מסים). דעת לנבון נקל, שאין זו אלא דרך כתיבתו של אלברט, והוא לא ביקש לומר אלא שיהודי חיפה היו 'אהל אלד'מה', בני חסות.

א, עמ' 677, בטור הימני, שורה 5 מלמעלה, יש להוסיף את תאריך מותו של אלהאדי: 13 בספטמבר 786.

חלק שני

ב, עמ' 24, מס' 18, ע"א שורה 6, צ"ל: יושבי לשמוע מתק. שם, בהערה לשורה 1, צ"ל: פסדר"כ (בובר, מהד' ב, וילנה תרפ"ה), קנו ע"א (סי' קנח). וראה גם: S. Buber, *Einleitung und Ergänzungen zum Aruch von Rabbi Samuel ben Jacob G'ama*, H. Grätz *Jubelschr.*, Breslau 1887, p. 30 (בחלק העברי) והערה קעט* ; ועיין עכשיו D. Sperber, *A Dictionary of Greek and Latin Legal Terms in Rabbinic Literature*, Jerusalem 1984, pp. 38-39

ב, עמ' 30, מס' 22: השווה Friedman, *Marriage*, כרך א, עמ' 487, בהערה: שם, ב, עמ' 31: על קושט ראה דיונו שם, ב, עמ' 234 ואילך.

ב, עמ' 41, מס' 25, בהערה לשורה 16, צ"ל: TS 18 J 1, f. 4. ב, עמ' 32–33. ב, עמ' 72, מס' 43: ראה גם את הדיון אצל Friedman, שם, ב, עמ' 32–33. אשר למשמעות חנס'תניס (ב, עמ' 92, מס' 53, ההערה לשורה 11): יש שהשתמשו במלה זו גם במשמעות של 'מצרים', וכך דברי רס"ג באגרון: 'ומצרים דברו חנסית'.⁶¹ ב, עמ' 205, מס' 112, במבוא, צ"ל: 291/8.

61. ראה האגרון לרס"ג, מהדורת א"א הרכבי, זכרון לראשונים, ה, פטרבורג תרנ"ב, עמ' 54 וההערה בעמ' 55, וראה במהדורת אלוני, עמ' 158.

- במס' 117, שורה 13 (ב, עמ' 213), יש לתרגם: 'ומפני (המזימה) שבין העדים לבין עצמם, היו מהם עדי שקר שהעידו לטובתו' וכו'.⁶²
- במבוא למס' 118 (ב, עמ' 214) נאמר שהמכתב נועד לאברהם הכהן בן יצחק בן פראת; אבל דבר זה הוא בספק, כי הלה נמצא באותה תקופה ככל-הנראה ברמלה ולא בפסטאט. אף ההשערה, שיצחק, הנזכר בע"ב שם, הוא בנו של אברהם, איננה נראית לי עוד סבירה, כי אין לנו שום ידיעות על בן של אברהם זה.
- במס' 157 (ב, עמ' 277), שורה 4: 'אפטרה' – יש להבינו במשמעותו העברית-ארמית: פטרו; מונח זה משמש בתקופת הגאונים במשמעות של הענקת חלק (סמלי לפחות) בירושה; הגאון התכוון כנראה לומר (לצערנו הנוסח קטוע), שאם הוציא הנפטר את אחד הבנים בפירוש מן הירושה אין לדבריו תוקף כלל, כי ההלכה היא, שיש לתת לכל יורש ולו חלק קטן מן הירושה, ואם אמר 'פלוני בני לא יירש עם אָחיו' דבריו בטלים.⁶³
- במכתבו של שלמה בן יהודה, מס' 159 (ב, עמ' 282), שורות 18–19, מציע בלאו לתרגם: 'ודבר ש"חשובנו" מטפל (נזהר) בו, בהכרח עשוי כהלכה, בגלל הלמדנות והחרדות שבו, שלא יאבד דבר'; באותו מכתב, בשורה 29 (ב, עמ' 283): הנוסחה 'פעל מאנא מותפצלא' היא מטבע לשון הרווח הרבה מאוד במכתבים, ותרגומי (וגם של גויטיין, היישוב, עמ' 108) הוא הנכון, ולא של בלאו, הסבור כנראה שהוא ביטוי חד-פעמי, מושא של 'איצאל חק' (השבת החוב) ומציע: 'ליתן את המגיע...' בפעולה נדיבה וחסודה'.⁶⁴
- ב, עמ' 342, במס' 195, שורה 16, צ"ל: *قاصد اليك*.⁶⁵
- ב, עמ' 410, במס' 222, שורה 7, צ"ל: *אצעאפה*.
- ב, עמ' 452, במס' 247, ע"ב, צ"ל: *אטביב אבן אלכיברי*.
- בצוואת כלף בן ישועה, מס' 253 (ב, עמ' 458), בשורה 4 הנוסחה הנכונה היא (ויודע) בזמן ופירות העידן, והיא מצויה בצוואות שכיב מרע.⁶⁶
- בכתובה הקראית מירושלים, מס' 305 (ב, עמ' 557), בשורה 26, בזיון, תרגמתי: 'עם קישוטים'. גויטיין מפרש: בזיון, שהוא שם מקום בח'ראסאן; כלומר בד שנארג באותו מקום; ואולם נראה, שהפירוש הנכון נמצא אצל Serjeant על-פי אכן אלפקיה וג'אחט, והוא בזיון, מין משי, כנראה מתוצרת ביזנטית.⁶⁷
62. 'בלאו, 'הלשון הערבית שבכתבי הגניזה' (ביקורת 'היישוב' של גויטיין), תרביץ, נג (תשמ"ד), עמ' 159.
63. ראה במשנה ב"ב ח, ה והתלמודים: וראה למשל תה"ג הרכבי, סי' רס, עמ' 133. ועמד על-כך י' ריבלין, צוואות וענייני ירושה בהלכה היהודית על פי תעודות הגניזה הקהירית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב תשמ"ו, עמ' 116 ואילך.
64. ראה בלאו (לעיל, הערה 62), עמ' 157–158.
65. בלאו, שם, עמ' 155.
66. ראה ריבלין (לעיל, הערה 63), עמ' 281, 283.
67. גויטיין, היישוב, 198–199; הנ"ל, חברה, ד, עמ' 305; Serjeant, AI, 15–16 (1968), p. 66; וראה גם Friedman, Marriage, II, p. 78. וכבר דנו בזה א"ש הרשברג וש' קרויס, ראה: העתיד, ד (תרפ"ג), עמ' 35, 55, והביאו מן הבבלי, שבת נו ע"ב: אפוזייני, ביזוני.

לגבי זכרון הדברים, מס' 331 (ב, עמ' 609), שורה 16, אפשר שהצדק עם בלאו, שבמקום החסר היתה המלה 'הל' ואז יש לתרגם בצורת שאלה: 'האם כל מה שהעלילו עלי' וכו'; ושם להלן, בשורה 18, הוא מתרגם נכון: 'שלא נתקיימה נגדו לפני בית-דין'.⁶⁸
 ב, עמ' 724, מס' 395, התאריך, צ"ל: 5 בינואר 1059.
 ב, עמ' 728, בהערה לשורה 32, התאריך: כנ"ל.

חלק שלישי

ג, עמ' 19, מס' 421 מספרו היום באוסף DK: 170a-b.
 ג, עמ' 82, מס' 454 מספרו היום באוסף DK: 233c-d.
 ג, עמ' 121, מס' 465, בהערה לשורה 22, צ"ל: בן-דודו של נהראי.
 ג, עמ' 158, מס' 477, סימונו היום: ENA NS 48, f. 15.
 במבוא ל-480 (ג, עמ' 165) כתבתי שאם שאול היתה אשת נהראי, וזה סותר את האמור בכרך א, עמ' 217 (סעיף 372). כל עניין משפחתו של נהראי צריך עיון לאחר בדיקת הקורפוס השלם של מכתבי נהראי ובני חבורתו.
 ג, עמ' 178, מס' 485, מספרו היום באוסף DK: 237e-h.
 במכתבו של יצחק בן דויד בן סגמאר, מס' 485 (ג, עמ' 179), שורה 12, 'אלפאמפי' צ"ל: אלפאמפי (=אלפאמחי); ראה בספר המצוות לענן: ...כגון לחמא וכמכא וזיתי מליחי וכביצי' - וראה שם לבטיו של הרכבי ביחס לתרגומו.⁶⁹ כמך וכמכא מצוי בתלמוד, ויטטרוב במילונו אומר, שהוא מפרסית, ומתרגמו curdled milk.
 ג, עמ' 186, מס' 487, מספרו היום באוסף DK: 230k-m.
 לעניין מבארפ בן סברה (ג, עמ' 206, בהערה), ראה להלן a 449: נמצא בגניזה מכתב מאת אלמבארפ בן יצחק בן סברה נ"נ אל אביו אבו אלחסן סרור בן חיים בן סברה, בעניינים משפחתיים;⁷⁰ דומה אפוא שהשתמשו ב'בן סברה' כבעין שם משפחה.
 ג, עמ' 234, מס' 500, שורה 8, נשמט הציון בצד: ב.
 במכתבו של אבון בן צדקה, מס' 501 (ג, עמ' 246) שורות 14-15, מדובר על תשובותיו של רב שמואל גאון בן חופני בענייני בעלת האוב, האתון (של בלעם) והנחש. הרכבי כבר עמד על דברי הגאון, שמביא יהודה בן בלעם בפירושו לשמ"א, סוף פרק כח: ...אעלם אן רב שמואל בן חפני גאון ז"ל ינכר אן יכון שמואל אחיי ואחתאג לדלך במא יטול וצפה וגעל אלנץ אלדי הו ויאמר שמואל פי עדה מואצע מן קול אלמראה ומן תכיילהא על שאול ואנה(א) אסתעמלת דלך כלה מן נפסהא... וקאל... אן כלאם אלאואיל אדא רדה אלעקל לם

68. בלאו (לעיל, הערה 64), עמ' 158.

69. הרכבי, זכרון לראשונים, ח, עמ' 47.

70. ENA 2739, f. 15.

ילזמנא קבולה'. (= דע כי רב שמואל בן חפני גאון ז"ל מכחיש, ששמואל הוקם לתחייה, ונזקק לזה מטעמים שתקצר היריעה מלהביאם וטען שהנוסח, שהוא 'ויאמר שמואל' בכמה מקומות, הוא מדברי האשה ברצותה לגרום, ששאל יאמין לה, וכי בדתה כל זאת מלבה... ואמר... כי איננו חייבים לקבל את דברי הראשונים כאשר הם נוגדים את השכל). וכן אצל אבן עזרא: 'ויאמר הגאון, כי לא דברה האתון, ורב שמואל בן חפני תפסו'. ומביא את הדברים בקיצור גם הרד"ק בפירושו לשמ"א כת, על 'מחלוקת בין הגאונים... יש מהם אומרים כי לא דבר שמואל עם שאול', וכו'; 'אבל האשה עשתה הכל ברמאות', וכו'; 'זהו פירוש רב שמואל בן חפני הגאון ז"ל, ואמר... לא יקובלו הדברים במקום שיש להם מכחישים מן השכל'. ובכן ראינו שזור אחד אחרי שנכתבו הדברים כבר היה להם ביקוש בתפוצות ישראל, כאשר יעיד מכתבו של אבון בן צדקה.⁷¹

ג, עמ' 341-342, מס' 541, שורה 4, צ"ל: נהרה; שורה 5, צ"ל: בר; שורה 22, צ"ל: זכרהא.
ג, עמ' 348, מס' 545, שורה 7, צ"ל: ספר הדינין.

בקשר למגילת אביתר, מס' 559 (ג, עמ' 391-413) ראוי לעיין בכמה מראי מקום למקבילות שציין נ' וידר במאמרו על שלוש הדרשות לתענית גשמים. והוא מציע תיקון נכון לנוסח ההשלמה שלי, בעמ' א של המגילה (ג, עמ' 394), שורה 24: '...ומלכות בית דוד. [ארץ] יש דכ', וכו'. כלומר מתחיל כאן משפט חדש המנמק מדוע ניתנה ארץ-ישראל על תנאי, כדוגמת שני המאמרים הקודמים, שעניינם בית-המקדש ומלכות בית דוד. ובהמשך, בעמ' ב של המגילה, שורות 1-2, הוא משלים (על-פי אסתר רבה, פתיחתא יא, ובמדבר רבה יג, ה): 'אין והיה אלא נחמה, שאותו היום [נולד מנחם].'⁷²

ג, עמ' 414, מס' 560, שורה 17: פחמלה אלקלם פירושו, העביר לו את הקולמוס, וזו נוסחה קדומה שכוונתה: אמר לו לכתוב את הגט; השווה: פרידמן, ריבוי נשים בישראל, ירושלים תשמ"ו, עמ' 278, הערה 21.

ג, עמ' 503, מס' 595, ע"א, שורה 9, יש למחוק את סימן הקריאה שבסוף השורה.
ג, עמ' 507, בראש העמוד, צ"ל: כתב-גניזה מס' 596.

בקטע הכתובה מס' 601 (ג, עמ' 517), שורה 8, נראה שהתרגום הנכון הוא של פרידמן בספרו על הכתובה הארץ-ישראלית: צור=סור, כלומר 'ומזרחית לו (לבית) חומת העיר',⁷³

71. ראה א"א הרכבי, זכרון הגאון רב שמואל בן חפני וספריו, פטרבורג תר"ם, עמ' 12, הערה 15: עמ' 14, הערה 20; עמ' 40-41, הערה 113. וראה ביקורת פוזננסקי על קהילת שלמה לורטהימר, ב-MGWJ, 44 (1900), עמ' 142 ואילך (מתייחס לסי' ז'). הקטע על שמואל ובעלת האוב נמצא גם באוסף הגניזה באוקספורד: Bodl MS Heb d 44 (Cat. 2624) דף 44 ע"א - 45 ע"ב (נזכר גם אצל S. Poznanski, Ibn Balfam on the Minor Prophets, JQR, NS 15 [1924/5], p.3), והוא נמצא גם במה שהעתיק יצחק בן שמואל הספרדי ממשה בן יוסף אבן כשפיל, איש עכו (ראה עליו בספר, א, עמ' 157-158, סעיף 301), שביקש לסתור את דברי הגאון והביא גם מדברי יהודה בן בלעם; ראה מאן, טקסטים, א, עמ' 389-391, על-פי כתב-יד פירקוביץ 2, מס' 3362.

72. נ' וידר, 'שלוש דרשות לתענית גשמים', תרביץ נד (תשמ"ה), עמ' 42-45.

73. Friedman, Marriage, II p.334, וראה הערתו בעמ' 336.

ולא כפי שתירגמתי ('ומזרחית לו העיר צור'); כלומר הבית המתואר שם נמצא מערבית לחומת העיר. בהמשך (עמ' 518) בשורה 10, בוודאי טעות סופר, במקום סאפנה'. במכתב מאיר הכהן בן עלי מדמשק, מס' 612 (ג, עמ' 545), שורות 32-33, 'חגר טאחון', אנו מוצאים דוגמתו במכתב אל אלעלא צאעד (= עולא, עלי) הלוי: 'ואיצא נסאלה יביע (= כמו־כן אני מבקש ממך כי תמכור) אלחגרין טאחון'. ואולי הכוונה לאבני ריחיים.⁷⁴

ג, עמ' 573, יש למחוק: דרך ארץ זוטא; הציון הנכון נמצא להלן, עמ' 574.

ג, עמ' 578, שורה 23 מלמעלה, צ"ל: 4007, f. 4v 857

17=f.5

ג, עמ' 586, שורה 17 מלמעלה, בטור הימני, צ"ל: TS AS 148.156 796

ג, עמ' 588, שורה ראשונה, צ"ל: ULC Or 1080 J

ג, עמ' 612, ת'אבת בן סנאן, במקום سن צ"ל: ס

ג, עמ' 681, יוסף הכהן אלבציר בן אברהם, צ"ל: 938.

ג, עמ' 693, בטור הימני, צ"ל: לנטפריד.

ג, עמ' 698, מחראב נאוד: הר הבית, או כיפת הסלע.

ג, עמ' 716, צ"ל: עבדאן, גיסו של חמדאן.

נספח – כתבי גניזה

3a

BM Or 10,578^H, f. 34

140×70 מ"מ: קטע מתוך גליון, קרוע ודהוי; חלק ממה שכתב סהלאן בן אברהם (מס' 3).
קטע נוסף מרשימת הייחוסים של גאוני ארץ-ישראל
ראה חלק א, סעיף 853; לעיל, עמ' 298.

ע"א

- 1 כ] [נים ואהרון [בן] יאשיה וב]נו (?)
 - 2 ואחריו ר שלמה כהן בן יוסף סגלמאסי [...ואחריו]
 - 3 [שלמה] בן יהודה פאסי
 - 4]ן עלו מכבל ושמם שמעיה ואבטליון וזכה ל]
 - 5] [וכמעשה שהיה מיד חוננו כהן בראש ומינהו נשיא
 - 6 ובו וחלקו ל] [ד לביתן ונהגו נשיאות] [//דורות// ו
 - 7] [עמהם בני] [ון כהנים ונם הם מנהרדע]א
 - 8] [הלל] [ערבו]
- (בע"ב: שריד של שמות):
- 1]יוסף בן]
 - 2] אברהם בר שבתי]

- 1 נראה שאפשר להשלים: כוהנים.
בחלק החסר נאמר בוודאי שיאשיהו בן אהרון היה גאון ארץ-ישראל.
(ע"ב) אברהם בר שבתי, הוא אברהם בן סנבאט, מאבותיו של סהלאן, ראה חלק א, סעיפים 806,
עמ' 485-484.

38

TS NS 310.43, etc.

מכתב משמואל הכהן גאון בן יוסף, אולי אל שמריה בן אלחנן

בציון, נא (תשמ"ו), עמ' 405-409 הדפיס מ' בן ששון מכתב זה וכלל בו תוספת של קטע שהכיר שהוא שייך למכתב. בזכות קטע זה אפשר לשפר בהרבה גם את קריאתם של החלקים הקודמים ולהבין נכונה את העניינים הכלולים במכתב, ובעיקר לזהות נכונה את הכותב, הוא הגאון שמואל הכהן בן יוסף (ולא יאשיהו גאון כפי ששיערתי). הקטע הנוסף מסומן עתה: ב; הוא נזכר אצל אברמסון, במרכזים, עמ' 173. TS 10 J 32, f. 8; הוא א; TS 10 J 32, f. 9 הוא ג. וראה מאמרו של בן ששון ואת הדיונים ודברי הפרשנות הכלולים בו. להלן, הגרסה החדשה של המכתב. ראה חלק א, סעיף 854; לעיל, עמ' 299.

	ע"א
1	א [גם ראוי] (לכמותו) שיהיו בכל
2	עת אנרותיו תדורות כווסתו הקדומה כי בכך
3	יוסף שבח וכבוד בכל קהלה וקהלה ולולי שאנו
4	מכירים שמחתו באגרותינו לא התדרנום ואחרי
5	שלא באה תשובה אבל מנפשנו נבין אהבתו ונכיר
6	חבתו כתבנו לו באגרותינו כי כאשר עצם עלינו
7	קלקול הדינים ונעצב לבינו על עינויים וכבוד
8	עלינו עוותם וגדלה צעקת העם מחמם וקם
9	ונתלבן הדבר שנה אחרי שנה לכל כשירי ישראל
10	ונקבצו זקני רמלה וכתבו תקנה שלא ית []
11	ב זה אלא עמנו בבית הכנסת כדי שלא ימצא ספ[ק]
12	[ו] פתח להכנס בו ויסכר פה הכל מלהלין ולא עבר
13	חודש שלם ע[ד] ישיב בכיתו והפיר התקנה
14	המקוימת ונסחה יגיע אל הרב ואל הזקנים עם
15	השטרים שיש בהם //מקצת// הסרחון ולא לגעת בלתי
16	לצאת ידי חוב[ה מ]ן המקום זמן הבריות כאו והיתם
17	נקיים מיי ואו אל אלהים יי אל אלהים יי הוא יודיע
18	וישראל הוא ידע וג ואו ומצא חן ושכל טוב וגו'
19	[] ותיק[נו] הקה[ל] והז[קנים] והסכמנו עמהם ול []
20	[ד]ברו ברמלה עד שנצא ידי חובה מן התוכחת ו []
21	ג הקנתה ולא [] קלה מתוכחתו בו בלתי חשבם []
22	ושנאה ובקש[מ] [] ינו וסכו ב [] אצל השליטים
23	וכתב פיטקים אל השליט בדיה ונסח קצתם
24	יגיע אל הרב ואל הזקנים וידע אלהינו כוונתינו
25	והוציאנו מרשתו שטמן והמציאנו חן כעניין שנ
26	אחלציהו ואכבדיהו וכתבו הקהלות תקנות עברי
27	והגרי בקיום הנתיבות שזכינו להם כסדר גאון
28	[ואב ו]נקבעה התפילה בכך ועד עתה זכאו [העם]
29	[] //בחורים// גורים כסילים מן קצות העם ויבוא אל
30	והיה אותו היום יום סכנה יום ש []
31	[] כני[סות] אלרמלה וכל העם בבתי[ם]
32	[] [ויעלו אל ירוש]לים עם אדם רע מעללים ימח []
33	[] [שמואל] בן צמח וישכרם עלנו בכ[סף רב?]
34	[] ה ויבואו אלינו בזדנות ו []

נראים דבריו של בן ששון, ציון נא (תשמ"ו), 403, הע' 56, שיש להשלים: שמואל בן צמח (לא שלמה). הוא מי שהיה אחר כך סופר הישיבה, שמואל בן צמח החזן, הוא בן אללאד'קי שעליו כותב אליהו הכהן בן יוסף, ראה 412.

2 נפשו לו []	10 ופיטק אל []
3 ראוי לו ל] []	11 בריצה ש] []
4 אל תת] [לה] []	12 יכשל []
5 ההר וג מודו []	13 בחזיר]תו []
6 באזני כל וג	14 ויודיע לכן
7 ואת []	15 שאילו []
8 בה על []	17 להתנות
9 זקן ומכל ל] []	18 כמה
	18 תנאים

(בשוליים העליונים):

- 1 לאדוני להקרות אב ובלא להזכיר [] ולהכות את
- 2 ישראל בלי יראה את [] פיטק ונותנים כל ת] [] שנרצה
- 3 א] [] יבת יום הדין תשיבינו וככה לה] [] לו ללמוד
- 4 ממעשה שהיה בר א]ברה]ם הלוי החבר שנפטר מן
- 5 הדינים [] אם לא אם יתי] []

137a

TS NS 311.31

150×220 מ"מ; קטע אמצעי של גליון, קרוע ודהוי; כתב ידו של שלמה בן יהודה; כנראה תחילת 1043.

קטע מכתב של שלמה בן יהודה

על-פי מה שנותר מהמכתב אפשר להכיר שנכתב אחרי שוך המחלוקת עם נתן בן אברהם. ראה חלק א, סעיף 883; לעיל עמ' 302.

- 1] [בנו אשר
- 2] [לבן שילמנו
- 3]ה[שמן לב העם הזה ואזניו ה]ב[בד ועיניו הש]ע וג ונעלמה הנבואה ואבר כל חזון באשר הלעכנו
- 4]במ[לאכי האים ובזינו דבריו ותעתענו בנביאיו אשר במלאכיו ובנביאיו נפלאנו מכל העמים

3 יש'ו, יד.

4 דהי"ב לו, טז.

- 5 זזאת אחת משלש שאלות ששאל משה רבנו מלפני אינו שלא תשרה שכ[ינה בין] אומות העולם
- 6 כי מצאתי חן בעיניך אני ועמך הלוא בלכתך עמנו הנה היא
- 7 [שלא] תהא השכינה //שורה// [אלא] ביש נפלינו אני ועמך מכל העם וג ה[] [שלא תשרה כי אם ביש וכן אמר נעמן עתה
- 8 ידעתי כי אין אים בכל הארץ כי אם ביש וג וכן אמר ה[מ]שורר [גודע בי]הודה אים ביש [ג]דול ש[מוז]
- 9 לא השכלנו באשר הפל[ה אותנו] אינו מכל העמים כי השאר מעוננים שמעו וג
- 10 ואנחנו נביא אקים להם [ואנחנו ת]עתענו בנביאיו אין עוד נבואה ובאין חזון נפרע העם ונעשו
- 11 אנודות אנודות כל איש אחר [] הולך ואם בהיות הנבואה בינותינו חלקו בית ישראל
- 12 ואף כי ימי הגלות צורנו קדושנו יכליל הלבבות וישים לב אבות על בנים ולב בנים עלי אבות
- 13 [] לא נכחד מכם נדיכי עמינו דרכי הכותב כי כל תאותו היתה שלום ישראל לא חם ושלום הקל
- 14 בהעתקת אבות אבל [] תו גילגול מריבה ראה כי לא להזכיר כי אמר ולו היתה זאת מצוה
- 15 [] הוא [] מביא מריבה לא נזכירהו ולא תהיה לנו זאת לפוקה ולמכשול וכן
- 16 [גדול שלום ש] אפילו יש עובדים עבודה זרה והם חברים והמקבה מאריך אפו להם שנ
- 17 [חבור עצבים אפרים הנח] לו וכשחלקו מה נאמר בהם חלק לבם עתה יאשמו שוב אמר []
- 18 [ולתת הנפש עליהם הנה הם נכללים] [דברים...]

10-5 דרשה מעין זו מצויה בכמה מקומות, כגון בבבלי, ברכות ז ע"א; ילקוט שמעוני א, רמז, שצה, רסט. ראה שמ' לג, טז, ולהלן מ"ב ה, טו, תה' עו, ב, דב' יח, יח, מש' כט, יח.

17-16 בר"ר לת, ו (תיאודור-אלבק, עמ' 355-356); הו', ב.

165a

DK 123f

160×100 מ"מ; קטע מן הצד הימני של הגליון; כתב ידו של אברהם בן שלמה בן יהודה; שמור בבית המדרש לרכנים בבודפשט.

קטע מכתב מאברהם בן שלמה בן יהודה, כנראה אל אפרים בן שמריה

המכתב שייך כנראה לתקופת מרד הג'ואחיים (1024) ועניינו נטל המסים על יהודי ירושלים. הדפיסו Scheiber, *Acta Orientalia* (Hung.), 27(1973), p. 328.
 שייבר פירסם שם גם את תצלומו והביע את התקווה שכזאת יסייע לזיהוי הכותב וזמנו.
 ראה חלק א, סעיף 252; לעיל, עמ' 283-284.

- 1 כי הסופר הערל מבקש ע]
- 2 המעשים שהוא עושה עם]
- 3 הישמעאלים והקדרים או]
- 4 שהוא מסבר להכביד עו]ל
- 5 אשר אינם שוקלים מס ורא]
- 6 יושמרו נצח להודיעם]
- 7 ידם גם אלי החבר נט רח]
- 8 כי הוא מבין וחכם ויע]
- 9 ואל יתשל כי זו מצוה]
- 10 עבור הבניסיות במכתב]
- 11 סוד ואל יתודע לסופר ה]ערל
- 12 וחשב[ו] עליו כי עד עתה]
- 13 קדושינו יפר עצתו וי]
- 14 שכר טוב מן השמים]
- 15 תגיע כלל הכתב]ים

7 ש גם כי. 12 ש יקשה עליו.

183a

TS AS 158.174

150×100 מ"מ: קרוע בשני הצדדים ולמטה; דהוי בכמה מקומות; כנראה אביב 1039.
קטע מכתב אל ברכה בן רוח
 כמו 183, גם מכתב זה נכתב אל ברכה בן רוח, מתומכי נתן בן אברהם.
 ראה חלק א, סעיף 879; לעיל, עמ' 301.

ע"א

- 1 [ואדאם] סלאמתך וסעאדתך וכאן לך וליא ונאצראַ פי גמיע [אמורך]
- 2 [ען חאל סלאמה ועאפיה ללה אלחמד וען שוק אן אליך
- 3 וקד וצלת סאלם בעד אן גאז עלי [צבועה] צעוב]ה
- 4 [בכיר כאן סאפר] [וקד וצל כתאבך]

(ע"א-1) (מכתבי, יתן לך אלוהים אריכות ימים) ויתמיד את שלומך ואת אושרך ויהיה לך עוזר ומושיע בכל ענייניך (2)...; שלום לי ואני בריא; תודה לאל. אני מתגעגע אליך (3)...
 הגעתי בשלום אחרי שעבר עלי סבל (4)... הגיע מכתבך... (אני)

- 5 [מנתצר אן תערפני באן גא[ך] בן זכר ון]
 6 [יאסירי מא גרי מן] [אלקראיין וקד]
 7 [או אלקן] [אנהם מסאעדיה והם מחתא]
 8 [והאדא יאכי מטלק באלצגיר ואלכביר ואלדני]
 9 [יסכתו לאנה האדא שי ואצלה אן יפעלו מא פעלו]
 10 [באסמא אלרבנין צגיר וכביר פי כל וקת לאן מא ישך]
 11 [ולא ירחם עליה לאנהם יעתקרו פיה מתל מן]
 12 [צר והו ישבה זקן מִמְרָא אלדי ילזמה סקילה]
 13 [ב ולא יחל לבר יש[ראל] [עלי האדא לאנה]
 14 [פי ישראל אלמחלוקת]
 15 [דאלך כבר וקד]
 16 [אם אלמתיבה לנסתעלם]

(שוליים, למעלה:)

1 ואלאפתקאד ולקד מצית אלי קברִי אַבוֹת העוֹלָם]

2 מעי נחו טו...

ע"ב

1 אלי סירי וריסי אבו אלברכאת בן רוח ננ

2 אדאם אללה סלאמתה וסעאדתה

(5) מצפה כי תודיעני

שבא לך בן זכר... (6)... אדוני, מה שהתרחש בגלל (זקני?) הקראים... (7)... כי הם מסייעים לו... (8)... ודבר זה, אחי, הוא עניינם של (הכל), קטן וגדול, נחות (ומורם), (9)... שומעים, כי זה עניין, ועיקרו שהם עושים מה שעשו... (10)... בשמות הרבניים, קטן וגדול, בכל עת, כי איש אינו מפקפק... (11) ולא ירחם עליו, כי הם מאמינים בו כמו מי... (12)... והוא כמו זקן ממרא שדינו סקילה... (13)... אסור לבר ישראל... כך, כי... (14)... בישראל המחלוקת... (15)... (אין על) זאת ידיעה... (16)... ראש הישיבה כדי שייוודע לנו... (שוליים, למעלה:) והחקירה. וכבר הלכתי אל קברי אבות העולם (והיו?) (2) בערך 15 (אישי?)... (ע"ב) אל אדוני ורבי אבו אלברכאת בן רוח נ"נ: יתמיד אלוהים את שלומו ואת אושרו.

192a

ENA 1490, f.7

170x350 מ"מ; שני גליונות מודבקים יחדיו; ההתחלה והסוף חסרים; דהוי מאוד בכמה מקומות; בחלק העליון – כתב ידו של עלי הכהן בן יחזקאל; בהמשך – כתב ידו של אברהם בן דויד בן סגמאר; כנראה קיץ 1039.

קטע מכתב מאת עלי הכהן בן יחזקאל וקטע מהעתקת מכתב בידי אברהם בן דויד בן סגמאר

שני הכותבים עוסקים בפרשת המחלוקת בין שלמה בן יהודה ובין נתן בן אברהם, ובעיקר ביחס הקראים לשני היריבים ובצורך להשיג את תמיכת השלטונות בשלמה בן יהודה.

ראה חלק א, סעיפים 870–884; לעיל, עמ' 301.

- (I) 1 כל גבי ואן ביר סידי (?) דנאניר פּיכּוּן] [דינ' או דרהם
 2 עלי אלכל זקד נטרו אנאם אלדי כאנו מן] [אלמוצע ביף כאן אלאמר
 3 ואלדי אשנע וכתב בלכּידיבּ ימח שמו וזכרו זקד עורפו במא
 4 הום וכמא יטלבו מן אשר לקאהם אללה פעלהם אלקביח וסאיר שיוך
 5 סאדתנא אלקראיין שאכריין וענדי אן קד כתב] [מולאי משוש
 6 הישיבה שׁצ באן הודא תתציל כותב מן מצר ופיהא כלאם עטים
 7 ידבל כתאב עלי כתאב כתיר והי כותב אנסאן קליל אלעקל לאנוה ישיר
 8 וירגע יאמור וידוק עלי אלקראיין ויורי אנוה שפיק זקד אכדו
 9 כתאב והו דרג כתאבי הדא באמונה עליך אמא נטרת כט מן הו
 10 וכתבת ערפתני ופי בעץ כותבוה דרן עלי ר' אפרים אלחבר אח אללה
 11 ועלי סאדתנא שיוך אלקראיין ותערפני וצול כתאבי הדא ואלכתאב
 12 ואציל מן ענדכום והו ורקתין עבראני ודרג כתאבי הדא כתאבין מן
 13 אבי אלפרג חיים לסידי אשיך אבו אסחק אברהם אלאנדלוסי תערפני

... (ע"א I-1) אלא שגבו (אותו) וכי בידי אדוני נמצאים כספים; יהיה אפוא... דינר או דרהם (2) לחובת כל אחד; ואנשים שהיו מ... המקום אמנם נוכחו לדעת מה טיבו של הדבר (3) ומי הוא שהשמיץ וכתב שקרים, ימח וכו'—; ואמנם ידוע טיבם (4) וכי מחלוקת הם מבקשים, יגמול להם אלוהים על פעלם המאוס. כל זקני (5) האדונים הקראים אסירי תודה; ולדעתי אמנם כתב... אדוני משוש (6) הישיבה ש"צ כי מגיעים מכתבים מפסטאט ובהם דברים נוראים, (7) מכתב רודף מכתב, (מכתבים) רבים, והם מכתבים של אדם ששכלו מועט, כי הוא טוען (8) וחוזר ומצווה ולוחץ על הקראים ומעמיד פנים שהוא דואג להם. ותפסו (9) מכתב (אחד), והוא מצורף למכתבי זה. באמונה עליך, ראה-נא של מי כתב היד, (10) וכתוב והודע לי. באחד המכתבים הוא מטיל בוץ בר' אפרים החבר; יתן לו אלוהים חיים, (11) והאדונים זקני הקראים. אשר לי את בוא מכתבי זה. המכתב (12) שלכם הגיע, שני דפים בעברית. מצורפים למכתבי זה שני מכתבים מאת (13) אבו אלפרג' חיים אל אדוני ורבי אבו אסחק אברהם הספרדי, אשר לי

- 3 שם נקודות תחת המלה בלכּידיבּ, מפני סיבה לא-ברורה.
 5-6 משוש הישיבה, הוא אברהם בן דויד אבן סגמאר.
 7 כתיר כאן אינו על-פי כללי הדקדוק, אבל כוונתו ברורה.
 13 אבו אלפרג' חיים, הוא חיים החבר בן שלמה החבר.

14 וצול אלכול ולא תתואנא ותניבני עלי כותבי אלמותקדמיה (!) ואן יכון
אתצל כבר

15 מן אלגרוב ומא תגרד בוצול אלאשה וכיף אסעאר אלבלד וכיף אלאמור ואן

16 יכון חאניה שרפני בהא כצצת מזלאי באתם אסלאם ועלי אלחבר ר אפרים

17 אסלאם ועלי גמיע אלאצדקא אסלאם ואנא אסאלוה אם נתחדש דבר יודיעני
(כשוליים הימניים:)

מהרה ושלום סידי יגדל לעד ברית שלום

1(II) אלדי נחב מנך יאכי זסידי אטאל אללה בקאך ואדאם

2 סלאמתך וסעאדתך ונעמתך אן תסל אלחצרה אלטאהרה

3 כלד אללה עזאה סגל מעטם לסידי אלריים//ראם אלמתיבה// אבי דאוד

4 סלימאן בן אלפאסי אדאם אללה עזה בתקדמה עלי [אלריאסה?]

5 ואלנטר פי אחכאם גמיע אליהוד ודיאנאתהם וסאיר רסומתם

6 ותתבית אלסגל אלמעטם אלדי בידה ולא יתעב[ו]ן עליה אחד

7 פי גמיע מא ינצר פיה ולא יכן מעה אחד פי הרה באלריאסה כטא

8 ל...ל אלרגל ואחד מפרד ואן לא תקסם הדה אלריאסה עלי רגל(י)ן

9 אד לא יגוז פי מדהבנא ואן לא יחדת עלי הדא אלשיך רסם לם

10 יכן ואעזאזה וחפצה וציאנתה ואכראמה ואלשד עלי ידה וקמע

11 מעאנדתה ודפע גמיע אלאדיה ענה ותגתמע מע אבי אסחק

(14) את קבלת כולם; אל תתירשל. ענה לי על מכתבי הקודמים (והודע לי) אם נודע לכם

משהו (15) מן המגרב; ומה חדש בדבר בוא האשה, ואיך המחירים בעיר ואיך העניינים

ואם (16) תהיה זקוק למשהו כבדני בזאת. הריני שולח לך את מיטב דרישת השלום,

ולחבר ר' אפרים (17) שלום ולכל הידידים שלום; ואני מבקש ממך, אם, וכו' → (1-II)

עיקר בקשתנו, אחי ואדוני, יתן לך אלוהים אריכות ימים ויתמיד (2) את שלומך ואת

אושרך ואת טובך, כי תבקש מהדרתו הטהורה, (3) יתמיד אלוהים את גדולתו, פקודה

נעלה בשביל אדוני 'הראש', ראש הישיבה, אבו דאוד (4) סלימאן בן יהודה הפאסי,

יתמיד אלוהים את גדולתו, ובה מינויו בתורת ראש (5) וכי ישפוט במשפטי כל היהודים

ודיניהם וכל סדרי חייהם (6) (ויהיה זה) אישור לפקודה הנעלה אשר בידו וכי איש לא

יתנגד לו (7) בכל אשר ישפוט וכי איש לא יהיה שותף עמו בראשות בחתימה (?) (8)

(כי אם) אדם (זה) לבדו וכי לא תחולק ראשות זו בין שני אנשים, (9) כי אסור הדבר

בדתנו וכי לא יחדשו על האדון הזה חובה שלא (10) היתה לפניו; וכי יוקירוהו ויגוננו

עליו וישמרוהו ויתנו לו חסות וכבוד ויחזקו את ידו וירסנו (11) את יריביו ויהדפו כל

פגיעה בו. היפגשנא עם אבו אסחק

2 אלחצרה אלטאהרה, הכינוי לח'ליפה.

4-3 אבו דאוד סלימאן, הוא שלמה בן יהודה. אמנם אבו דאוד הוא 'כניה' מקובלת למי

ששמו סלימאן (שלמה), אבל טרם מצאתי שקראו כך לשלמה בן יהודה.

11 לא הקדים לאבו אסחק וכו' שום תואר, כגון 'אלשיך', הוכחה נוספת, שאברהם בן דויד

אכן סגמאר העתיק בידו את המכתב, שבו הוא עצמו נזכר.

- 12 אברהים בן דאוד בן סגמאר אח אלה (?) עלי גמיע מן []
 13 אלאחואל חתי יתן [מא יר(י)דה מנך לאן מא ל] []
 14 מן [] האל [] אלמכאפי עליהא אן שא אלה [] ואל[י] []
 15 סידי אבי אלקסס אבן] אלאכוה אדאם אלה עזהמא גמיע מא תראה
 16 מן גמיע [אלא]חואל [וא]לסידה מולאתנא אדאם אלה עזהא ון []
 17 אדאם אלה [] הדה אלקצה ות[ט]הר הדא עוד כל [] []
 18 [] לם אן [] תפ [] []

(12) אברהים בן דאוד בן סגמאר, יתן לו אלוהים חיים, בדבר כל... (13) העניינים, כדי...
 מה שהוא רוצה ממך, כי... (אלוהים) יגמול על זאת, ברצון האל; ... ואל (15) אדוני אבו
 אלקאסם אבן אלאכוה; יתמיד אלוהים את כבוד שניהם; בכל מה שתמצא לנכון (16) מכל
 העניינים ואל הגבירה, גברתנו, יתמיד אלוהים את כבודה ואל... (17) יתמיד אלוהים (את
 כבודו), פרשה זו ותפרסם זאת לכל...

- 15 הוא עלי אבן עבד אלעזיז.
 16 הגבירה, היא בוודאי אם הח'ליפה אלמסתנצר.

203a

John Rylands Library, Gaster Mss., Geniza Fragment L. 75

160x270 מ"מ; קטע מכתב, קרוע ודהוי ברובו; כתב ידו של יאשיהו בן אהרון; בערך
 1030.

קטע מכתב של יאשיהו, נכד יאשיהו גאון

מן המעט שניתן להציל מן הקטע אפשר לראות, שהכותב מקיים קשר מכתבים עם אנשי
 ארץ-ישראל (שלמה בן צמח) ופסטאט, ומתפרנס ממלאכת ההעתקה (נזכר פירוש אלה
 מסעי).

ראה חלק א, סעיף 857; לעיל, עמ' 300.

- ע"א
 1 [] פאמא מא []
 2 [] וצולה פי הדא אלאסבוט אלה לא []
 3 [] אלתי כאנת נפדת פי [] כתאב איצא בקבצהא פאן כאן
 דאלך
 4 [] אלכתאב פתאכר עליה באנגאז []
 5 [] אלי מולאי זהו יקף עליה []

(ע"א-2) ... כואו בשבוע הזה, אלוהים אל... (3) אשר שלחתי... גם מכתב על-דבר קבלתם
 ואם היה הדבר (4)... המכתב, לחץ אפוא עליו בעניין ביצוע... (5) ... אל אדוני והוא יקרא
 אותו...

- 6] ר אברהם] [אלואצלה אליה מן] []
 7] ואן הו תוקף מן דלך] []
 8] כאן מולאי] [אדאם אללה עזה קד לז פי דלך] []
 9 ווצל כתאב אבי בשר סלימ]אן [ידכר] [אלי
 א] [ל אלי] []
 10 יאכדהא ולא חילה ומא לם יעלמו אני אנתמעת מע] []
 11 עזה סאלתה אן מא כאן מעה פערפ]ני []
 12] תטיב נפסה אן ישתרי בהדה אלא] []
 13 בראיה ולדי מע מולאי אלאך אדאם אללה עזה] []
 14 אמא בע] []
 15 ויערפה מא ענדה פיה כלטה] []
 16] ואנא מתחיר פי אמר אלכרוג לאן] []
 17 אשגלת אלקלב ואלבר] []
 18 ברחמתה ומא עולת עליה] []
 19] איצא אברהם אלפרנס אידה אללה ישכר] []
 20 אנה אבראה וקד // כאן // טני] [כאן לא יעלם] []
 ... (עוד כמה שורות בלתי קריאות)

ע"ב

- 1 ואלכרארים אלתי כאנת למולאי פקד דפעתהא למולאי אלאך אדאם אללה]עזה
 2 ר עלי מע כרארים] [אנפדתהא אלי מולאי לתנצאף אלי אלכרארים אלתי
 אנפדת] []
 3 עזריה אידה אללה ואמא מא דכר מולאי מן חאל כט אלחזן פקד ערפתה לה]

(8)... היה אדוני... יתמיד אלוהים את כבודו, נהנה מזאת. (9) והגיע מכתבו של אבו בֶּשֶׁר סְלִימָאן... כותב... (10) יקח אותם; אך אין מנוס; אלא שאינם יודעים שפגשתי את... (יתמיד אלוהים את) (11) כבודו ושאלתיו מה היה עמו והודיעני... (12) תנוח דעתו אם יקנה באלה... (מכאן ואילך אין אפשרות לקרוא דברים משמעותיים; נזכר אברהם הפרנס)... (ע"ב-1) והקונטרסים שהיו לאדוני הלא מסרתים לאדוני אחיך, יתמיד אלוהים את כבודו... (2) ר' עלי יחד עם הקונטרסים... ששלחתי אל אדוני לצרפם אל הקונטרסים ששלחתי... (אל בן) (3) עזריה; יעזור לו אלוהים. ואילו מה שכתבת, אדוני, על עניין כתיבתו של החזן; כבר הודעת לי...

9 אבו בֶּשֶׁר סְלִימָאן, הוא שלמה בן צמח אלעטאר, שיאשיהו בן אהרון מזכירו גם בשני מכתביו האחרים, 202 ו-203.

19 אברהם הפרנס, הוא אברהם בן מבושר, פרנס איש פסטאט, שאותו הוא מזכיר גם ב-202.

3-2 אולי היה כתוב שם דניאל, כלומר אפשר שהתכוון לדניאל בן עזריה.

- 4] אלכט ואן כאנת אלכתבה אלדי כתבהא]
 5] בהא ולא תקף] [אני אכתבהא אנא בכט[י] פאן ראי דלך]
 6 יקול לה יכתב אלדי מן אל] [תפסיר אלה מסעי ויגעל ענאיתה אלי מא יכתאר]ה
 7] מסירי ואנא אנפד אלי מולאי מא ידפעה אליה מן אל]
 (ההמשך בלתי קריא ברובו; ... ולסידי אבי אסחק אברהם אלפרנס [אלסלאם])

(4) הכתיבה ואם היתה הכתיבה שכתב... (5) ... אכתוב אותה אני בכתב ידי; אם סבור אתה אפוא כך... (6) מסור לו שיכתוב מן... פירוש אלה מסעי וישים לב למה שירצה... (7) ... נסיעתי ואני אשלח לך אדוני כדי שתמסור... (בהמשך אפשר לקרוא דרישת שלום לאבו אסחק אברהם הפרנס).

262a

TS AS 147.10

320×220 מ"מ; כמה קרעים בגליון; בערך 1030.

מכתב ממצורעי טבריה אל פריג' בן חסן

נוסח המכתב דומה לשל 262, אבל כתבה אותו יד אחרת.

ראה חלק א, סעיפים 296, 297, לעיל, עמ' 285.

ע"א

- 1 ונחך יו תמיד והשביע בצחצחות נפשך וע[צמו]תיך וגו
 2 שלום] משוכח
 3 במעשיו הטובים ובדרכיו הישרות אשר מעשהו מעשה הצדיקים והחסידים מאכיל רעבים
 4 משקה צמאים מלביש ערומים משמיה יתומים ואלמנות מלך הכבוד השוכן במעלה יעלה מזלו
 5 ויחיה את ביתו] [ויראה בענווה בחכמה בן מרנא חסן נוחו בעדן
 6 ובעבור נדבת אחיך המיוסרים כשיגיעו אליך שלוחינו תענה אותם ותעזרם כווסתך
 7 ותעשה עמנו חסד כמנהגך שאנחנו עיר גדולה אנשים ונשים טף וזקן מוכים בשחין רע
 8 אבעבעת מכף רגל ועד ראש פגע וחבורה ומכה טריה הבשר מתליע ונימוק מעל העצם
 9 ואנחנו בחיים ומכתינו אנושה בכל יום תוסיף קושי ובאישה ויש עלינו עול כבד למי
 10 שישרת אותנו לכבם בגדינו מן הצחנה ומן הדם ומן המק וכולנו מושלבים כאבנים אין לנו רגל ולא יד וממנו לא ראו אור העולם תעשה עמנו כישרותך ובענוונותך וי מקור

5 כאן השתמר רק שם אביו של הנמען, חסן, ובע"ב השתמר שמו הוא, פריג'; אפשר שקראו לו ישועה בן יפת.

- 12 הישע ישמע תפילתינו בעדך ובעד בניך ויוסיף על ימיכם ועל שנותיכם ויקיים
 13 בכם ולתתך עליון על כל הגוים אשר עשה לתהלה ולשם ולתפארת וגו בן שמעי מרבה
 שלומך
 14 המיוסרים המוכים במכת איוב בטיבריה

ע"ב

לכבוד קדושת מרנא ורכנא פוריג הא [] הטוב []

265a

TS NS 325.81 a

150×300 מ"מ; צד ימני תחתון של הגליון; בערך 1050.

קטע מכתב ממצורעי טבריה

את המכתב הובילו שני שליחים, האחד מהם, דויד הכהן, היה 'חבר מעולה'.
 הדיון בחלק א, כמו המכתב הקודם.

....

- 1 עמים' לספק מזונותינו ומחייתינו []
- 2 כהמילם מקרב עמים' ויחיש להם שנת ש[]
- 3 ואף על פי שבעוונותינו הגירו [] [נקצצו אשלים]
- 4 ו[] [מו ונשארנו שוממים]
- 5 או היינו כסדומים' ספים ופסים נשלמים []
- 6 וכתבנו זה יגיע לפניך אדונינו מיד דויד הכהן המעולה בחבו[רה] בן] אברהם
 [שלוחינו]
- 7 ובבואם אליך' תנהיגנו על תגמולים []
- 8 לזכות ולזכות לעשות ולעשות בשביליך []
- 9 למלטך לפלטך להציליך' להחייך לקיימך להועיליך [] להסגות
- 10 ג[בו] ליך להכפיל להשנה מהלליך' למלא מפלליך להעמיד מ[] יך לקבל מעליך
 []
- 11 [] יוסיף לך כהם' כהנה למוליך' [] להעליך []
- 12 עבדיך המיוסרים הם בחוץ רקת דרים

8 לזכות ולזכות, לעשות ולעשות.

Bodl MS Heb e 108, f. 69 (קטע נוסף):

140×140 מ"מ; קטע ימני עליון של גליון, והוא מתחבר למס' 266. קריאת המכתב תהיה אפוא כלהלן (הקטע הנוסף מסומן א, והקודם - ב):

	ב	א	ע"א
1	שלומות אפודים וברכות וטן זכות אחידים ונחמות אנודים		
2	כליל כל המחמדים וברכות []ם ליקר כבוד קדוש מר ור		
3	אוהב חסד ורודף צדק יושמר נצר מ כל רע ומכל נזק ממנו אחיך דורש[י]		
4	שלומך המתפללים תמיד על חייך ועל []מי שהוא כמוך בישראל ומלפני צו[ר]		
5	בה נשאל לשמוע ממנו בעדך ובעד כ ל עמו ישראל כל תחינה כל תפלה כל		
6	בקשה וכל שאילה ולה [] ולהצילכם מכל תאלה ומבהלה ולהחיי[ש]		
7	בסערה עלה ולקרב קץ הגא[ו]ל[ה] ולבנו ת בית התפילה ולקבץ אליו שארית []		
8	הן יאמר נורא עליה בעגל[ה] [] אנחנו אחיכם המיוסרים אשר		
9	[בש]חין מתייסרים ובגרב רע מתחסרים ונפלנו אברים אנשים ונש[ים]		
10	[גב]רים ונערים בתולעות ורמות מתבס[סים] להיותינו בגופינו אסורים כלואי[ם]		
11	[]חרשים עורים קטעים חנרים בכ ל מיני שחינים נמסרים וברוך דיין א[מת]		
12	[אומרים] דבריו קימים לא עוברים [] שמו מבורך לדור []		
13	[]בה ול [] ש מי שהוא [] לרחמים []		

ע"ב

(נשתמרו מלים מעטות מן המען:)

יובל בשמחה וגיל אל יקר כבוד ק[רושת] ישועה בן שלמה (?)... הכחור הטוב

- 2 לא כתב את שם הנמען.
- 7-6 להחיש את בוא אליהו.

TS AS 153.12

130×230 מ"מ; קטע מן החלק האמצעי של הגליון; אולי 1026.

קטע נוסף משטר הרשאה לצורך נישואין שנכתב בצור

זה קטע השייך לפתיחתו של השטר, וממנו מתברר לנו שדויד בן יצחק הנזכר בשטר הוא אבן נצר דויד הלוי בן יצחק, שהיה מן המקורבים לאחים התסטררים, ראה: גיל, התסטררים, עמ' 48, 56. עוד מתבררת קרבתו המשפחתית למנשה בן אברהם אלקאזאז: היה חמיו של עדיה בן מנשה.

את שייכותו של הקטע ל-272 ציין: Friedman, Marriage, I, p. 218, n. 5. ראה חלק א, סעיפים 803 (בהערה), 935, לעיל, עמ' 295-296.

....

- 1 [] [ושבע] []
- 2 [כמדינת] צור היושבת על []
- 3 א] [זקנים הגונים נ]אמנים []
- 4 סיבאע ומרי אה[רו]ן הכהן []
- 5 לפניכם שנתוועדנו אל בית ה[]
- 6 המכונה אבו נצר השר היקר ואמרה []
- 7 במעמד בעל אחותה מרנא עדיה המכונה אבו סעיד בן מרנא
- 8 מנשה השר נוחו עדין היו עלי עדים בקניין וכתבו וחתמו ותנו לו
- 9 לאבי דויד בן יצחק אשר בארץ מצרים לזכות בו מעכשיו להיות
- 10 ראייה עלי שרציתי וחפצתי ותאוותי בלא אונס ובלא שנג ובלא
- 11 ריצוין כי אם בדעת ברורה ונפש חפיצה וגוף בריא ומניתיהו ושמתייהו
- 12 ועשיתיהו פקיד על נישואי למי שיראה ולמי שיחפוז []
- 13 בכל מקום שיחפוז שי [] בעולם []

- 1 אולי שנת ד' תשפ"ז ליצירה, היא 1026/7.
- 6 אבו נצר הוא ככל הנראה דויד בן יצחק, אבי הכלה, הנזכר להלן.
- 7 כאן לראשונה נודע לנו שה'כניה' של עדי בן מנשה היתה אבו סעיד.
- 9 דויד בן יצחק, על-פי כל הסימנים, ובעיקר על-פי קרבת המשפחה לאבן אלקזאן,^w היה בוודאי האישיות הידועה לנו מכמה כתבי-גניזה אחרים, אבו נצר דויד הלוי בן יצחק, מראשי הקראים בפסטאט, ונושא משרות מטעם השלטון. ראה עליו חלק א, סעיף 803.

300a

TS 8.64

170×105 מ"מ; קטע, ההתחלה והסוף חסרים; כתב ידו של משה בן יצחק הקרא; סביב 1040.

קטע מכתב מאת משה בן יצחק הקרא, ירושלים

גם במכתב זה משתמש הכותב במליצותיו האופייניות. הוא מבקש להשיג תרומה, שתאפשר לו לשבת בירושלים ולהתפלל בה.
ראה חלק א, סעיף 827; לעיל, עמ' 296.

- 1 ואלחמד ללה עלי כל חאל ואסלה גל אסמה אלמנה
- 2 באסתגאבה במא אנא מואצלה למולאי אלשיך האל ירבה
- 3 הדרו והודו מן אלאדעייה אלצאלחה לילי ונהארי פי הדא
- 4 אלקודם אלשריף [מן] קדאם הדא אלכית אלגליל עצר אללה
- 5 כאפתהא בט[ו]אל בקאיה ודואם נעמאיה ובלגה
- 6 אפצל מנזלה ואעלא דרגה ורזקה כקו ומצא חן ושכל
- 7 [טוב] כעיני אלה[ים ואדם] ועבדה אדאם אללה עזה האהנא בסו
- 8 חאל ואצאקה עטימ[ה וכאן] סכבה אנקטאעה מן אלתצרף פי
- 9 אלמעאש ותפרדה פי אלכית לרגבה אלמקאם פי הדא אלקודם
- 10 אלשריף ולמא ירציה תע פיה ואלצלחה פי אבואבה אלמקודסה
- 11 קדאם הדא אלכית אלעטים האל יקרב בניינו ועל ידו:
- 12 אן ראי מולאי אלשיך אדאם אללה נעמאה אן ינעם

....

... (1) ותודה לאל על-כל-פנים. ממנו אבקש - יתעלה שמו - כי יעשה חסד (2) וייענה לתפילותיי הרצופות והנאמנות, יומם וליל, למענך אדוני ורבי, האל וכו' → (3) בזאת (4) ירושלים הנעלה לפני הבית הנכבד הזה, יסייע אלוהים (5) לכל אלה על-ידי שיתן לך אריכות ימים ויתמיד את אושרך וימציא לך (6) את הטוב שבמעמדים והעליונה שבדרגות ויזכה אותך ככתוב, ומצא וכו' → (7) עבדך, יתמיד אלוהים את כבודך, גמצא כאן (8) במצב רע מאוד ובמצוקה נוראה. סיבת הדבר, הימנעותו מעיסוק (9) בפרגסתו והתבודדותו בבית מפני תשוקת השהייה בירושלים זו (10) הנעלה, וכדי לרצותו - יתעלה - בה וכדי להתפלל על שעריה המקודשים (11) נוכח הבית המכובד מאוד, האל וכו' → (12) שמא תמצא לנכון, אדוני ורבי, יתמיד אלוהים את אשרך, לעשות חסד...

7-6 משלי ג, ד.

300b

TS 8 J 15, f.18

190×135 מ"מ; כתב ידו של משה בן יצחק הקרא; סביב 1040.

מכתב מאברהם בן יעקב, ירושלים, אל בנו בפסטאט

האב נמצא במצוקה ומבקש סיוע מבנו; על פי העובדה, שמשה בן יצחק הוא שכתב בשבילו את המכתב, אפשר לשער, שמדובר בקראים.

ראה חלק א, סעיף 827; לעיל, עמ' 296.

ע"א

- 1] לולדי מן[וסא] חרסה אללה
- 2 כתאבי אליך יאולדי אטאל אללה בקאך ואדאם
- 3 סלאמתך וטאפיתך מן אלקדם מסתהל שבט
- 4 ען שוק שדיד וען צעובה אחואל ואלחמד ללה
- 5 עלי כל האל'ומא אחסן אצף לך יאולדי מא אנא
- 6 עליה מן אלאחואל אלצעבה ואן מן וקת תופי לי אל
- 7 צבי אנא מטררוח עלי אלפראש ואני מן [דלך] אלוקת
- 8 מא ברנת מן באב אלדאר אלא פי הדא אלוק[ת אצ]עב
- 9 מא עליי אן עליי דין אלדי אנפקתה עלי אלצ[בי] נחו
- 10 דינארין אלא שי ומא לי מנהא שי בידי ואנא עלי
- 11 אן אביע אלכסא אלדי וגהת אליי ואיש מא כאן ענדי
- 12 לאגרמה פי אלדין פלא תכליני מן שי תוגהה אליי
- 13 לאני פי אחואל צעבה ופי ציקה עטימה ומא לי
- 14 חילה לשי מן אלאשיא ולא אחד יפתקדני בשי
- 15 וקד בקית כאלייא מן כל אלגהאת ועסי תחמל עלי
- 16 נפסך ותגי אליי לאני מא בקי פיי בקייה ולעל אלמות
- 17 אקרב מן הדא ולא תקטע עני כתבכם לאן
- 18 לי מדה מא סמעת לכם כבר ולא ראית לכם כתאב
- 19 פלא תכליני מן כל דלך אן שא אללה זאלסלאם עליכם

(ע"א-1)... לבני מוסא, ישמרנו אלוהים. (2) אני כותב לך, בני, יתן לך אלוהים אריכות ימים ויתמיד (3) את שלומך ואת בריאותך, מירושלים, בא' בשבט. (4) אני מתגעגע מאוד אליך. המצב קשה, אבל תודה לאל (5) בכל מצב. קשה לי לתאר לך, בני, (6) מה קשה מצבי; מאז נפטר לי (7) הנער אני רתוק למיטה ומאז ועד היום (8) לא יצאתי מפתח הבית. ואולם בתוך המצב הזה הקושי (9) המעיק ביותר הוא החוב בעד מה שהוצאתי על הנער, בערך (10) שני דינרים פחות משהו, ואין לי אצלי אף חלק מזה ועומד אני (11) למכור את הבגדים אשר שלחת לי וכל אשר לי, (12) להשבת החוב. הכרחי עלי-כן שתשלח לי סכום כלשהו, (13) כי אני במצב קשה ובמצוקה נוראה ואין לי (14) סיכוי להשיג דבר ואין מי שיסייע לי במשהו, (15) אכן נשארתי ריקם מכל הצדדים. אולי תגמור (16) אומר ותבוא אלי כי אני אין בי כוח עוד ואולי המוות (17) קרוב מששיערתי. אל תפסיק לכתוב לי כי (18) מזמן לא שמעתי ידיעות מכם אף לא ראיתי מכם מכתב, (19) עשה אפוא ככל שאני מבקש ממך, ברצון האל, ושלום עליכם.

7-6 צבי יכול להיות נער, אולי בנו של הכותב, או שמא שכיר, או משרת, והוא פחות מתקבל על הדעת במקרה שלפנינו.

ע"ב

- 1 [לולדי ו [قرّة عيني ابو عمران
 من ولده ابراهيم بن يعقوب الفسطاط
 ان شاء الله
- 2 [اطال الله [بقاء وادام عزّه وسلامته
 موسى بن ابراهيم المغربي

(ע"ב) לבני מחמד נפשי אבו עמראן מוסא בן אברהים אלמערב, יתן לו אלוהים אריכות ימים ויתמיד את כבודו ואת שלומו. מאביו אברהים בן יעקוב; לפסטאט, ברצון האל.

353a

Mosseri V a 8

קטע אמצעי של גליון, כתב ידו של דניאל בן עזריה; כנראה סוף 1052.
קטע מכתב מדניאל בן עזריה, כנראה אל אברהם הכהן בן יצחק בן פראת
 נראה שנכתב סמוך אחרי סיום המחלוקת על הגאונות; הכל עוסקים בהרגעת הרוחות. דניאל מצפה לפקודת מינוי מאת הח'ליפה, שתהיה כתובה על שמו. הוא דואג למלא את בקשתו של אברהם בדבר העתקת סידור תפילה למענו.
 ראה חלק א, סעיפים 889-890, לעיל, עמ' 302.

....

- 1 ולמא אתחקה מן שהותה אסתקאמת אמור[י] ומא ת]
- 2 יתלי מכאפא[ת]ה כאל] [סני וינהצני לקצא מ] [ויעינני ע]לי
- 3 אמאלי בחיותה ואלאחואל אלי הדה אלגאיה מאציה עלי ס]ביל] אלכיר]
- 4 אלתמאם ואלא יגרי מא [] מא נחן כפבילה ואב נט' רח' פי גר יומנא [הדא ינול]
- 5 אלי אלרמלה וארגו אן אלאמור הנאך תתסדר ותהרב ליכון אלסכון כאל]
- 6 ואכתרת אלגמאעה מן אלאדעיה לה אראם אללה תמכינה ואלסואל ללה תעאלי]
- 7 אעתצאדהם בבקאה וחיותה וכל מנא קאל ברוך יי אלהי ישראל אלדי קד געל]

... (1) ומפני שאני מאמין שאתה משתוקק לפעול למעני... (2) יקח על עצמו להחזיר לו כגמולו... ויעזור אותי לסלק (את החוב הזה) ויעזור לי... (3) תקוותי בימי חייו. אשר למצב העניינים, עד לרגע זה הם מתנהלים על הצד הטוב (מאלוהים נבקש כי יגיעו לידי) (4) שלימות ושלא יתרחשו דברים (שיקלקלו) את אשר אנו שואפים אליו. האב נט' רח' ירד מחר (5) לרמלה. אני מקווה שהעניינים שם יבואו על תיקונם ויסתדרו כדי שישרור השקט... (6) והקהל הרבו להתפלל (תפילת היחיד) למענך, יתמיד אלוהים את כוחך; ואני מבקש מאלוהים, יתעלה... (7) משענתם הם אורך ימך וחיך וכל אחד מאתנו אמר ברוך ה' אלוהי ישראל אשר עשה...

4 אב, הוא יוסף הכהן בן שלמה גאון, שנאלץ להסתפק במעמד של אב בית-הדין.

- 8 משרק עלינא וסארג'ה מצייה לנא חית חל קריב כאן או בעיד ולה נסל אן לא]
 9 אלזמאן [] לה מן טלה ועלי מצמונה]
 10 דרהם בדרהם ואלכל פקרא אתואת כמא יעלם אדאם אללה עלוה וואלי]
 11 לם יגתמעו לאן אנמא כאן יכוך אלאגתמאע לשי יגייד עמא הם עליה אל]
 12 כאנת אלחאל עלי מא שרחתה פכלקי תוטא עלי מא קד אלתום בה ורב אלעאלמין]
 13 יעינהם משמי מרומו ואנא אחתהם פאן ראו אן יגתמעו ערפתה מא י]
 14 אן שא אללה ואלסדור אלדי רסם נסכה קד אנפדת //אלי// צור פי כאב ור[קאת
 לאן ליס]
 15 ההנא ורקה גיידה וורק בתאבי אכיר שי יגד ענדנא ומא יצלח וענד וצול]
 16 אנטר אכיר אלנסאך לינסכה עלי אלאגרה]
 17 כאן אכאתב אלשיך אבי נצר בן יעקב יחייהו אלוהינו איצא פי כאב אלורק פ]
 18 באלרמלה כאן ארוג למא יראד וארגו אן בתופיק אללה יתברך שמו ואקבאלה]
 19 אלגרץ יחצל בקרוב ואלסגל אלדי ברסמי בעד אן לא יכוך פיה אסם נחב]
 20 [] אולאה באנפארה ואן כאן תם מאנע ען דאך פלא ישגל קלבה
 21 נכבדינו האכירים יחיים צורנו וצלת אליהם והם מעתדין שאכרין מ]
 22 כהא לא אעדס אללה תעאלי כאפה אלאמה חיותה [] ובלגני]
 23 באלקאהרה]

...

(בע"ב דברים שנכתבו בזמן מאוחר)

(8) זורח לנו ומנורה המאירה לנו בכל מקום שאתה נמצא, קרוב או רחוק, וממנו נבקש שלא... (9) הזמן (יעניק לו) חסותו, ועל מה שהוא מכיל... (10) דרהם בדרהם וכולם עניים, חסרי נשימה, כפי שידוע לך, יתמיד אלוהים את גדולתך... (11) לא נפגשו מפני שהמפגש ראוי שיהיה למען משהו שיביא לשיפור לעומת מצבם עכשיו... (12) היה המצב כפי שכבר פירטתי ואנשי צועדים בדרך שהיו רגילים בה (או: כפי שהתחייבו); רבון העולמים (13) יעזרם משמי מרומיו. אני איץ בהם. אם יהיה בדעתם להיפגש אודיע לך מה... (14) ברצון האל. אשר לסידור (התפילות), שביקשת כי יעתיקו לך אותן, כבר שלחתי לצור בדבר גליונות נייר (כי אין) (15) כאן נייר משובח; נייר מכתבי (זה) הוא הדבר הטוב ביותר שאפשר למצוא אצלנו, ואינו טוב; כאשר יגיעו (הגליונות) (16) אחפש את הטוב שבמעתיקים שיעתיקנו תמורת השכר... (17) שאתכתב גם עם האדון אבו נצר בן יעקב, יחייהו אלוהינו, בעניין הנייר... (18) ברמלה הסחר בו הוא יותר על-פי הרצוי. אני מקווה שאלוהים, יתברך שמו, יזמן ויעזור... (19) ונשיג את המטרה בקרוב. אשר לפקודת הח'ליפה (ששלחו) למעני, אחרי שלא (נרשם בה) השם, רצוני (20) ... עדיף שאתה תשלחנה. ואם יש שם דבר המונע זאת, אל תגרום לך טרדת הנפש... (21) נכבדינו האכירים יחיים צורנו הגיעו אליהם והם מוכנים, מודים... (22) בהם; אל יעדיר אלוהים את כלל האומה את חייך. נודע לי... (23) באלקאהרה...

- 8 סארג'ה, בלתי רגיל, במקום סראג'. ולה, נראה שהתכוון: ואללה.
 10 אתואת – הקריאה והתרגום אינם ודאיים: *أتوة* לשון יגיעה, התנשפות.
 12 פכלקי, קריאה לא-ודאית.

377a

TS 10 J 18, f.18

100×240 מ"מ; החלק התחתון חסר; דהוי מאוד בכמה מקומות; כתב ידו של דניאל בן עזריה.

מכתב מדניאל בן עזריה, כנראה אל עלי בן עמרם

מן המעט שאפשר לקרוא במכתב נראה שמדובר בהתדיינות, והכותב מתעניין במעמדו של אחד הצדדים, בקשר לסילוקו של חוב. ראה חלק א, סעיף 894, לעיל, עמ' 303.

- 1 בשמך רחמ̄
 - 2 קד ערפת סידי אלחבר אלמעולה יברכהו אלדינו
 - 3 וישמרהו ויעזרהו וינצרהו מא גרי פי אל
 - 4 [כני]ס[י]ה יום אלגמעה פי קצה בן מכת[א]ר
 - 5 ואנה [] גי אן אמרה קד אסתקר אן
 - 6 [י]כתוב פי חכמה יום אלאתנין []
 - 7 כאדלין לתאדיה מא יחתאג []
 - 8 אנהם יותרון [] כדון מנה בראה כאמל[ה]
 - 9 בישראל וגוים פיתפצל סידי אלמעולה ון []
 - 10 יתקדם אליה בכתב בראה באלגוים למן
 - 11 והו אבו אלכיר וזונתה [يَخْلَفُه]
 - 12 ...
 - 13 ולא ידע מנהוד פי איצאל כל מנהם אלי חקה
-

(1) בשמך רחמ'. (2) הודעתי לך כבר; אדוני החבר המעולה וכו' → (3) מה שהתרחש (4) בבית-הכנסת ביום השישי בפרשת בן מכתאר (5) וכי הוא (הודיע לי) שכבר נפלה החלטה כי (6) יכתוב בעניין משפטו ביום השני... (7) נותנים בשפע כדי לספק את הדרוש... (8) הם מעדיפים... (לקבל) ממנו אישור קבלה מושלם (9) בישראל וגוים. הואילה על-כן, אדוני המעולה... (10) להציג לו שטרי קבלה בגוים בשביל יריביו, (11) כלומר אבו אלכיר ואשתו... (13) עשה-נא כמיטב יכולתך כדי להשיג לכל-אחד מהם את המגיע לו...

402a

TS 8.46

130×135 מ"מ; קטע תחתון של הגליון, כתב ידו של אברהם בן דויד בן סגמאר; סביב 1055.

קטע מכתב מאברהם בן דויד בן סגמאר

הכותב מבקש מהנמען, כנראה עלי בן עמרם, שיסדיר את עניין השחיטה. כפי שהוא מציין בעצמו, השתמש – באין לו נייר אחר – במכתב שעסק בענייני מסחר, וכתב על גבו.

ראה חלק א, סעיף 750; לעיל, עמ' 293.

- 1 [מולא] י אלחבר אדאם אללה ע[זה]
- 2 [וסל]אמתה במא תקדם מנה וידבר האלה
- 3 פי אמר הדה אלדביחה בחסב ריאסתה התי
- 4 לא יקע עליה צרר ולא יגד אחד מא יתכלם
- 5 ויעמל פי דלך מעה חסב עואידה פעלת
- 6 יאסידי מנעמא מתפצלא אן שא אללה
- 7 ויבסט סידי אלחבר עדרי פי מכאתבתי
- 8 פי צהר לאן לם יכן לי ורקה ושלום
- 9 ואן ראית אן תנתמע בסידי אלשיך אבי
- 10 עלי אידה אללה ותדברו האלה חסב
- 11 מא ינצלה כה שאנה אד סידי אל
- 12 חבר אשפע פיה מן אלגיר

... (1) אדוני החבר, יתמיד אלוהים את כבודך (ואת תמיכתו בך) (2) ואת שלומך, (אתה תתמצא?) במעשיו הקודמים (ותדע) להסדיר את מצבו (3) בנושא זה, של השחיטה, בהיותך הראש, כדי (4) שלא תהיינה לו צרות ולא יהיה לבריות מה לדבר. (5) עשה-נא עמו בדבר זה על-פי מנהגיך הטובים, (6) אדוני, בטובך ובחסדך, ברצון האל. (7) סלח-נא לי אדוני החבר שכתבתי (8) על גב (הגליון), כי לא היה לי דף נייר. ושלום. (9) ואם תמצא לנכון להיפגש עם אדוני ורבי אבו (10) עלי, יעזרנו אלוהים, הסדירו-נא את מצבו באופן (11) שישפר את מעמדו, כי הלא (אתה) אדוני (12) החבר תיטיב לתווך בזאת מזולתך.

10-9 אבו עלי, הוא בוודאי יפת בן דויד בן שכניה.

404

TS 13 J 7 f.6 (קטע נוסף)

270×100 מ"מ; הצד הימני של הגליון; והוא מתחבר למס' 404. בזכות הקטע הנוסף מתברר יותר עניינו של המכתב. הכותבים (ששמותיהם נרשמו בשוליים) מבקשים מאברהם הכהן מכתב אל הווזיר בעניין המושל בן גורגס, שהוא נוצרי. לאחר שהסתכסך עם המוסלמים בני המקום הוא מבקש לעשות את היהודים שעיר לעזאזל. קריאת המכתב תהיה עתה כלהלן (הקטע הנוסף מסומן א, והקודם – ב וראה חלק א; סעיף 247; לעיל, עמ' 283-284, 294):

ב	א
	1 להגדיל למעלה לשם [ול] תהלה בכרכה מעולה ועוז
	2 וממשלה לחשוב בק[הי] לה ומנוי בסגולה ובחר בתפלה
	3 כבוד קד[ושת מרנא ו] רבנא אברהם הכהן זקן הבין והדיע
	4 מעמיד נכשלים [מזרז נ] חשלים מאמץ כרכים כושלים
	5 מרפא אומן ב[] האל צילו מכל צרה יצילו
	6 להנויע בנים נחז[ו] לו בחלקו וגורלו בן כבוד קדושת
	7 מרנא ורבנא פרת נז[חו ג] ון קד עלם אללה(ה) גל ועלא דוענא
	8 לסאראתנא אלשיוך אל [] סי[ד] נא לאומתה פי הדא
	9 אלומאן ודאך לועד אל[לה] אנה לא [יעדמהא] מן מושיע פי כל
	10 חין ותבת אללה [תע] אמ[ר] הם וכיר אלח[ט] ולא אכלא אלאומה מנהם
	11 וסידנא אלשיך [] עלי הדא אלטאיפה אלבאיסה
	12 באלמוסאעדה לה[ם] וקד קצדנא אללה תעאלי וגליל
	13 חצרתה נסאלה פי מ[נה] בכתאב מנה אלי חצרה אדונינו
	14 המשנה // יחי לעד // יערפה האלנא [ענ] ון בן גורגס עאמל בלדנא ומא קד
	15 אעתקדה פינא מן אלסעאי[ה] אלי אלחצרה אלטאהרה כלד אללה
	16 מולכהא ומא קד רמאנא [מ] ון פעל מא לם נפעלה אד כאן לא
	17 יקדר עלי אלגוים והו אנה [] ון ראס טרח באקי אלגלה עלי אלכאפה
	18 בראיה מוכאלפה ללסואל [] צועפא אלנאס ען אלטרח פשגב עליה
	19 אלמוסלמין ובטלו אל [] אלדי[] כאן הו קבל דלך קד בנא פי אלכניסה
	20 אלדי להם פי גואר אל[נאמע] ורפעהא ועלאהא עלי אלגאמע וכאן

→ (7) אלוהים יתגדל ויתעלה הוא היודע את תפילתנו (8) לאדונינו הזקנים... אדוננו לאומתו בזה (9) הזמן. הלא כך הבטיח אלוהים, שהוא לא ימנע מהאומה מושיע בכל (10) עת. יכונן אלוהים, יתעלה, על-כן את הנהגתם ויטיב את מזלם ואל יחסר את האומה מהם. (11) אדוננו ורבנו (יגיש לנו) לעדה האומללה הזאת (12) עזרה. הרינו פונים לאלוהים יתעלה ואל הוד (13) מעלתך ומבקשים ממך חסד, והוא מכתב ממך אל הדרת אדוננו (14) המשנה, יחי לעד, שבו תביא לידיעתו את מעמדנו אצל בן גורגס, מושל עירנו, ואיך (15) חשב שיוכל להעליל עלינו אצל הדרת טהרתו, יתמיד אלוהים את שלטונו, ואיך האשים אותנו במעשה שלא עשינו. כִּי אֵין לו (17) יכולת לעשות דבר לגויים; כך קרה ש'ראש' (?) הטיל את שארית המס על הכלל (18) על-פי דעתו הוא (של בן גורגס) בניגוד לבקשת האנשים שהיו עניים ביותר, שהתנגדו לאותו היטל. על-כן כעסו עליו (19) המוסלמים ובטלו... אשר בנה לפני-כן בכנסייה (20) אשר להם בשכנות המסגד הראשי, גבוה ונישא מעל למסגד, והיה

14	המשנה, הוזיר
15	אלחצרה אלטאהרה, הח'ליפה.
17	אלגוים, המוסלמים (להבדיל מן הנוצרים, הנקראים בדרך-כלל 'ערלים').
19	כניסה, על פי ספור המעשה ברור עתה שמדובר בכנסייה נוצרית, ולא בבית-כנסת.

אנה פי אלגאמע פלמא שגבו עליה	21	יצרב פיהא באלנאקוס פי []
גדו אלפורצה פי דלך פהדמו מא כאן	22	אד תערץ בטרחה אלגלה ע] [ו]
כאנו אלסכב פיה פכתב מסתעדיא	23	בנאה פגעל גמיע דלך א] []
עלם אללה מא נחן תחתה מן כופה	24	עליהם באלנמימה ואלס]ו [] ל] []
יתדיין בדלך ואמא כאן יכאף גנבה	25	לאנה קד קצד [] ה []
א מפתאח למא יריד יפעלה פיהם	26	סאדאתנא אלשיוך [] []
דרה בכתאבה פי מא קד סאלנאה	27	פאן ראי אראה אללה מה] [אלמבא]
פינא פמא אולאה בפעל אלמוכרמה	28	לימנע ענא אדאה ולא ינאל [] []
ה ואסתגאב מנא פיה צאלח מא נדעוה	29	געלה אללה פי חייו [אלסלאמ]
ברית שלום	30	

(בשוליים:)

- 1 זכריה
- 2 הלוי החבר
- 3 ביר משה נב
- 4 יצחק הלוי החבר
- 5 ביר שלמה נב

(21) מכה שם בנאקוס בעוד... במסגד הראשי וכאשר כעסו עליו (22) מפני שהעז להטיל את המס... מצאו בזאת את התירוץ והרסו את מה (23) שבנה. אז סיבב שכל זה (היהודים) הם שגרמו לו, על-כן כתב וביקש עזרה (24) נגדם, וזו מזימת רשע... אלוהים הוא היודע כמה אנחנו סובלים מפחד תחת שלטונו (25) כי היתה כוונתו... ויוכיח בזה יראת-שמים; אלא שהיה חושש מצד (26) אדונינו הזקנים... מפתח למה שהוא רוצה לעשות להם. (27) על-כן, אם נראה לך, יראה לך אלוהים... הזדרזנא לשלוח את המכתב שביקשנו (28) כדי שתמנע מאתנו את פגיעתו ולא יצליח (במזימתו) נגדנו; והלא אין כמוך בעשיית חסד, (29) ישימך אלוהים במחוז השלום וייענה למיטב התפילות שאנחנו מתפללים למענך. (30) ברית שלום.→

(בשוליים:) זכריה הלוי החבר בן משה הוא אולי זה שפטירתו נזכרת ב-419, מכתבו של אליה הכהן בן שלמה גאון.

410a

John Rylands Library, Gaster Mss., 1772, f.3

160×140 מ"מ; קטע תחתון של הגליון; כתב ידו של יוסף הכהן בן שלמה גאון; ינואר או פברואר 1048.

קטע מכתב מאת יוסף הכהן בן שלמה גאון

נראה שהיה זה אחד המכתבים הנמלצים שכתב יוסף הכהן אל הקהילות, לבקש סיוע לירושלים. כפי שניכר מהתאריך, הוא נכתב בימי חייו של שלמה בן יהודה; כפי שנאמר בחתימתו, הוא אז אב־בית־דין בישיבת ארץ־ישראל.
ראה חלק א; סעיף 897; לעיל, עמ' 303.

- 1 [חסדו גבר. יען כי הן בהתודות. יכופר לו]
- 2 [כעניין אומר מכסה :. פשעיו לא :. יצליח]
- 3 ו[מודה וע]וזב ירוחם. וכבוד חכמים ינחלו. וטוב תמומים ינחלו.
- 4 ותשועת צדיקים מיוי לנצרה. וטוב יוי למעוז ביום צרה.
- 5 ואת חוסי בו יוד[ע] ומעקש דרכיו יודיע. ושלום
- 6 [האל את עמו ואת חסידיו בני יש להחיש למן] [
- 7 ו[יאסו]ף נדחי ישראל כאומר לקיים והיה ביום ההוא :. יום[יף יוי]
- 8 שנית :. ידו לקנות את שאר עמו אשר :. ישאר מאשור :. וממ[צרים]
- 9 ומפתרום :. ומכוש ומעילם :. ומשנער ומחמ[ת] ומאיי ה[י]ם :.
- 10 שבת אֲשַׁנֵּט
- י ג ס י ז ה י י ה י י מ י ז י ע ז ה ז ל
- 11 יהוסף הכהן אב בית דין של־ישראל ביר שלמה גאון מכקתב
ה י י צ י צ י ז י י ל י י ח ה ה ד י ו י ב ח

5-2 משלי כח, יג-יד; ג, לה; כח, י; תה' לז, לט; נחום א, ז; משלי י, ט.

9-7 יש' יא, יא.

10 שבת א' שנ"ט לשטרות התחיל ב-20 בינואר 1048.

11 פירוש האותיות הקטנות שסביב החתימה אינו ידוע לי; אולי ראשי תיבות של פסוק כלשהו; פירוש ראשי התיבות שבסוף השורה - מ כ ק ת ב - מנוחתו כבוד... (קימתו תהיה בקרוב?).

439a

BM Or 5542, f.30

180×160 מ"מ; בערך 1050.

מכתב מאליה הכהן בן יעקב אלסקלי (איש סיציליה) אל אברהם הכהן בן יצחק בן פראת, דמלה

בלשון נמלצת, תחילה בעברית ובהמשכו בערבית, מבקש הכותב תמיכה וצדקה מאברהם. גם כאן נמצאת הברכה לבן זכר (יגזיעו גזע טוב). בע"ב נרשם חשבון בזמן מאוחר יותר.
ראה חלק א; סעיף 779; לעיל, עמ' 294.

ע"א

- 1 שלומות מרובים וטובות מכפלים ונחלת שני עולמים וחקן
- 2 וחסד ורחמים מלפני שוכן מעונים יהיו נא מכללים לכך מר
- 3 אברהם הזקן הנכבד והיקר ישמרו שומר הברית ויתן לו
- 4 תקווה ואחרית בר כק מר יצחק הזקן החסיד בעודו ימצא מנוחה
- 5 במשכבו סלה ממא אעלם מולאי אלשיך אלגליל אדאם אללה עזה אני
- 6 [ר]גל שיך כביר צעיף גריב מנקטע [אל] [ר] וזמא אדרי
- 7 איש אלדי אעמל פי אסבאבי באללה אלמסתעאן פי גמיע אלאמור אתכאל אן
- 8 עלי אללה גל אסמה ועלי מולאי אלשיך אלגליל ועלי אפצאלה ועאדאתה
- 9 זכרמה ואחסאנה אלשאמל עלי כול אלאוקאת לא עדמה אללה
- 10 פעל אלגמיל ויתן לו כפלי כפלים שוכן שמים יגזיעו גזע טוב
- 11 ותאזה יתן לו וימלא שאלתו ויעשה חפצו ובשקט ושלוח ירביצו
- 12 וחמלה וחנינה ימציאו בכל עתים יהי עמו ומכל רע ינצרו
- 13 וממגור ינטרו וממפחד (!) יעזרו [[ויניא]] ומצר יעודדו אסאל מולאי
- 14 אלשיך אלגליל אן לא ינסאני מן אפצאלה ואנעאמה וכרמה וצדקה
- 15 זירחם צעפי וכברי וגרבתו ואנקטאעי ולא ירד וגהי באזי
- 16 יהי אלוהיו עמו בכל דרכיו תמיד סלה שלום לרב לאוהבי
- 17 תורתך ואין למו מכשול ישע יחש לעם ש... נחש (?)
- 18 וליה ועבדה וצניעתה אליה הכהן אלסקלי בר יעקב

ע"ב

- 1 حضرة مولاي الشيخ الجليل ابو اسحق ابراهيم اليه هكوهين السقلي
- 2 بن اسحق المتطيب ادام الله علوه وكبت عدوه ابن يعقوب الرملة

(ע"א) → (5) הריני מודיע לאדוני ורבי הנכבד, יתמיד אלוהים את גדולתך שאני (6) אדם זקן בא בימים, עני, זר, לומד תורה... ואינני יודע (7) מה לעשות בנסיבות שאני נתון בהן. מאלוהים אבקש כי יעזור בכל הדברים ובטחתי (8) באלוהים יתגדל שמו ובך אדוני ורבי הנכבד ובחסדיך ובמנהגיך (הטובים) ובנדיבותך ובעשייתך הטוב במלואו במשך כל הזמנים; אל ישלול ממך אלוהים (10) את מעשה החסד ויתן וכו' → (13) הריני מבקש ממך אדוני (14) ורבי הנכבד כי לא תשכחני בעשיית החסד והטובה והנדיבות והצדקה (15) ותרחם עליי בהיותי עני וזקן וזר ולומד תורה ולא תשיב את פניי ריקם ותמורת זאת (16) יהי וכו' → (18) משרתך ועבדך ובן חסותך, אליה וכו' →. (ע"ב) אל הדרת אדוני ורבי הנכבד אבו אסחק אבראהים בן אסחק הרופא, יתמיד אלוהים את גדולתו וישמיד את אויביו; אליה הכהן אלסקלי בן יעקוב; לרמלה.

6 מנקטע (וכן להלן בשורה 15: אנקטאעי), משמעותו – כמו במקורות המוסלמים של ימי הביניים – מי שמתבודד לשם לימוד. ראה מראי מקום: Gil, *Documents*, p. 250, n. 10; אבל אולי כאן התכוון: זר, גולה.

449a

TS NS J 360

170×250 מ"מ; קרוע למעלה, בפנים, ובצד השמאלי; דהוי מאוד בכמה מקומות; קרוב ל-1060.

מכתב מאלכסנדריה אל ירושלמי השוהה בפסטאט

אין אפשרות לזהות את הכותב ולא את הגמען; ואף עניין ההשמצות והמחלוקת, שמקורן בירושלים, אינו מחוור כל-צרכו, אף-על-פי שרבים מן האישים הנזכרים במכתב זה נזכרים גם בתעודות אחרות שבאוסף.

ראה חלק א; סעיפים 892-896; לעיל, עמ' 303.

ע"א

....

1 לה ובכם

2 ומא תרידה]

3 ...

4 כל ש] [ואני מא] בית

5 אלמקדם] [פי קלבי ויגם פלמא

6 צהר אלר] [א]ו]גבני דאלך פיכם וארגבני איצא

7 חסן אצלכם] [ופקתכם עלי פאגבתכם אלי מא ארדתם

8 וקלת יכון] [אלמקאם פי דאלך אלמוצע אלגליל]ונכ]]

9 יכתצה מא] [מן אלמע] וגידא וחמלת כל דאלך

10 עלי קלבי גהד עלי] [ק]ורבכם ומואצלתכם וכאן ואנא ענדכם

11 תכלם פיכם סרור אבן סברה בכל קביח ואשנע ענכם כל רדא

12 פלם יצעב דאלך עלי לעלמי מכאנכם ענד אהל בלדכם יערפו מקדאמכם

13 ויגלו מוצע]כם [ם פלמא וצלת אלי מצר ורד מן סרור

14 אבן סברה אלמ] [אלי אבן סגמאר ואלי וגוה אהל

15 אלבלד ווקע בע] [ידי והו ישנע ענכם מן אלקבאיח

... (ע"א-1-5) לו ובכם... ואשר תרצה... ואני לא... ירושלים... בלבי וגורם עגמת-נפש.

על-כן כאשר (6) הופיע... הייתי חייב זאת לכם אף השתוקקתי מפני (7) ייחוסכם החשוב...

הסכמתי אתכם ועשיתי כרצונכם (8) ואמרתי יהיה... השהייה במקום נעלה זה. (9) ראוי

לו... ונשאתי כל זאת (10) על לבי בהשתדלי... (בבקשי את) קירבתכם ואת ההתחברות

אליכם. ובעוד אני אצלכם (11) דיבר עליכם סרור אבן סברה דברי בלע והשמיץ אתכם

בדברי הבל (12) אבל הדבר לא הפריע לי כי ידעתי את מעמדכם אצל אנשי עירכם היודעים

את חשיבותכם (13) ומכבדים את מקומכם...; וכבואי לפסטאט הגיע מאת סרור (14) אבן

סברה... אל אבן סגמאר ואל החשובים שבאנשי (15) העיר. ונפל... והוא משמיץ אתכם

בדברי בלע

11 סרור אבן סברה, אולי יש לו שייכות כלשהי לצבגה, ולישועה החבר בן צבגה,

ראה במפתח בספר: רדא, השורש **רדי**.

14 אבן סגמאר, אולי אברהם בן דויד אבן סגמאר.

- 16 אצעאף מא שנע בה פי אלקדס ודבר ענכם אמור נחתשם
 17 נקאבלכם בהא אנת זסאיר אהלך ולם ימכנני צבר על(י) דא[ך]
 18 במצר כמא צברת פי אלקדס לאן מא יערפכם [אח]ר במצר כמא
 19 יערפובם פי אלקדס ואלכתאב אלדי וקע לה פי ידי פי דברכם
 20 ודברי ודבר רבי יהודה אלראב וצהרה ברכאת אלחבר
 21 וסירי אבו זכרי אלטביב וקד אתפק ראיי וראי אלגמאעה
 22 אן יחרמוה פי האדא אלסבת וקד אנפרנא כתאבה אלי סידנא
 23 אב בית דין יחכם פיה במא יגב פי אלחכם ואסעה תמ[צי]
 24 אנת וחמוך וסאיר אהל אלי ענד מזלאי אלריס רבי מבור[ך]
 25 אלרביעי בחב ליקף עלי מא פי האדא אלכתאב ותסאל[וה]
 26 ימצי אלי מזלאי אב בית (דין) וישתמע ראייהם פימא יפעלה פ[י הדא]
 27 אלראשע בוגב אלדין ואל[רניא] כראלך תמציו אנת וסאיר [א]הלך
 28 אלי [ד]ארה ותדעיו על [] לי אודא לה במחצר מן זוגת[ה ות]מציו
 29 איצא אלי אבואב אלקדס [] אלה פיה ופי ולדה עלי מא אטלק
 30 לשאנה (!) פיכם ואמא [] אנתם ענדי אגל ממא בנתם וניתי
 31 לכם אזיד ממא תע[מלו]ה מן אלגמיל [[ולוא]] ואנא אן שאלה
 32 נומל אלמני אליכם קרב אלפסח אנא וסירי אבו יעקוב אבן

(16) כפליים כהשמצתו בירושלים, ואומר עליכם דברים שאני מתבייש (17) להודיעכם אותם, לך ולכל משפחתך; לא יכולתי לסבול זאת (18) בפסטאט כאשר סבלתי בירושלים, כי בפסטאט איש אינו מכיר אתכם כפי (19) שמכירים אתכם בירושלים. ומכתבו זה, אשר נפל בידי, מדבר עליכם (20) ועלי ועל רבי יהודה 'הרב' ועל חתנו בַּרפאת החבר (21) ועל אדוני אבו זכרי הרופא. וכבר הסכמנו פה אחד אני והקהל (22) שיחרימוהו בשבת זו ושלחנו את מכתבו אל אדוננו (23) אב־בית־דין, כי יחרוץ את דינו כפי שמתחייב. ועתה לכר־נא, (24) אתה וחמיך וכל משפחתך אל אדוני 'הראש' רבי מבורך (25) הרביעי בחבורה, שיקרא מה שיש במכתב זה, ובקשו ממנו (26) כי ילך אל אדוני אב־בית־הדין, ויגיעו לכלל הסכמה על מה שיש לעשות (27) ברשע הזה כמתחייב מן הדת ומהליכות העולם. כמו־כן לכר־נא אתה וכל משפחתך (28) אל ביתו והכריזו... על מה שאבד לו (?) במעשה בית־דין מאשתו, ולכו (29) גם אל שערי המקדש, ... אלוהים, עליו ועל בנו על כי חרץ (30) לשון עליכם; ואולם (מעמדכם) אתם אצלי נכבד אף ממה שהיה ואף חיבתי (31) לכם רבה יותר, על החסדים שאתם עושים. ברצון האל, אני

- 19 אלדי וקע לה, קריאה לא־ודאית, וכן התרגום.
 20 מדובר כאן ביהודה הכהן בן יוסף, 'הרב', ראה סעיף 378 בחלק א. בַּרפאת (הוא ברכות) החבר נזכר בקשר לענייני השחיטה בפסטאט, ראה חלק א, סעיף 805.
 21 אבו זכרי הרופא, הוא יהודה בן סעדיה, שנודע אחר־כך בתוארו 'הנגיד'.
 23 אב־בית־הדין, ככל־הנראה אליהו הכהן בן שלמה.
 24-25 מבורך הרביעי (מי שהיה השישי), בן שלמה, נזכר ב־466 וראה חלק א, סעיף 890.
 27 אלראשע = הרשע.

- 33 אלדיאן זהו מעי פי אלבית בכיר פי עאפיה ואנא מעול עלי [אן]
 34 אנפד אליכם מא תנפקוה פי דאכא א[ל]שתוה וטמנה []
 35 ולא תסמעו פי קול אחד מן אלנאם קד עלם אללה אן מן ו[קת מגיכם]
 36 אלי מצר טלבת פי [מו]אצע אן כתיר ולם נתגייר עלי []
 37 ודפעתהם [] אני מתזוג לאגל מן פי אל[]
 (שוליים, ימין:)
 אג[תמעת באבו זכרי קריב אם אבו יוסף ובסיד אבו סהל אבן אלכהן ואכדת

ע"ב

- 1 ואכדת (!) להא מנהם ד[ינא]ריין ונצף וקד כתב סיד[י אבו]
 2 סהל כתאב לאבן שויע ידפע להא דינאריין ונצף אכ[ר]
 3 ואכדת כתאבה בהא והו דרג כתאבי האדא תדפע[ה]
 4 לאם אבי יוסף תמצי בה אלי א(ב)ן שויע ותקבץ מנה []
 5 ולא תתואנא ען מא כתבת לך פי באב אבן סכרא ו[נחב]
 6 אן תקפו עלי כתאב [] אלקדם אן לא יפטי מנכם אחד
 7 ותחתאנו עלי אל[א] [] ותדעו עלי ועלי אל [] תקץ סלאמי
 8 עלי מזלאי אלרים אב[ן סלימ]אן אלרביעי ותעתדרני לה איצ[א]

(32) מקווה להגיע אליכם לפני הפסח, אני ואדוני אבו יעקוב בן (33) הדיין. הוא אתי בבית, שלומו טוב והוא בריא. יש בדעתי (34) לשלוח לכם את הדרוש להוצאותיכם בחורף זה, כדי שתהיו שקטים (?). ... (35) אל תשמעו כלל לדברי הבריות. אלוהים הוא היודע, כי מאז באתם (36) לפסטאט חקרו אותי במקומות רבים, ולא אשנה (את דעתי?). (37) ומסרתי... כי אני נושא אשה, מפני שמי ש... (שוליים; ימין): נפגשתי עם אבו זכרי, הקרוב של אבן אבו יוסף, ועם האדון אבו סהל בן הכהן ולקחתי (ע"ב-1) מהם בשבילה שני דינרים וחצי. אדוני אבו (2) סהל כתב מכתב אל אבן שניע כי ישלם לה עוד שני דינרים וחצי (3) ולקחתי ממנו את המכתב על זאת והוא כרוך עם מכתבי זה, מסורגא אותו (4) לאם אבו יוסף כדי שתלך אתו אל אבן שניע ותגבה ממנו... (5) אלגא תחרשל כמה שכתבתי לך בעניין אבן סכרא. אני מבקש (6) שתקראו את מכתב... וכי איש מכם אל יתעצב אל לבו. (7) אתם צריכים... והתפללו למעני ולמען...; מסורגא דרישת שלום (8) לאדוני 'הראש' אבן סלימאן הרביעי וגם בקשגא-סליחה ממנו בשמי

32-33 יוסף הכהן בן ישועה דיין אלכסנדריה. האב נזכר כמה פעמים באוסף שלנו, וראה במפתח. ועל-פי פיסקה זו נראה שהכותב שוהה באלכסנדריה.

(בשוליים): אבן אבו יוסף נזכרת כמה פעמים באוסף שלנו; אבן יוסף הבן הוא יעקב הכהן בן משה. (ע"ב) 2 (וגם להלן בשורה 4) אבן שניע הוא ככל-הנראה יצחק בן ישועה. 8 אבן סלימאן הרביעי הוא מבורך בן שלמה שנוכר לעיל.

- 9 לאן כרגת ולם נמצי [נמל]ם עליה וכדאלך מולאי אלרים
 10 אב בית דין אדאם אל[לה] עזה ותעלמה אהל בית אלמקדם []
 11 אנה סרור אבן סברה האדא אלמלעון אנהא אפשע [פי אל]
 12 גרב ואקאם סנין פי פשע ואן אמראתה אבן מהיר []
 13 ואן למא תופי מהיר אלגוזאר לם יציבה מא יכפנוה בה
 14 וכאנת מן אכלף אלנאם ולמא ורד אבן סברה לם ירצא בה
 15 אחד אלי אכת אלמהייר לא(ן) כאן ענד אלנאם פאשיע
 16 פהלאלה [אן] לא תתואנא ען אלכתב ותערפני
 17 אחואלך ואכבארך שרח אן גית ואנא אן שאללה פי האדא אל[פסח ?]
 18 ענדך פטיב קלבך [[זאל]] ואללה אלעצים לק[יך] ערץ אל []
 19 עלי מן כל מן ונה ולם נגיב לאחד לאני פועת לא נוחל מעהם
 20 ולא נקדר נגי [] במא ענדי חתי אכון באכתיא[רי]
 21 חתי ארא [] לם] יעיקני אחד ואנא אני אן שאללה
 22 ען קרב [] [וע באן סברה ואכד מעי כתב
 23 באלענאיה ואנא פי קלבי ונ... אלרגנאל כיף הם
 24 קראת עליך אגל אלסלאם ועלי ואלדתך וכא(לתך) אלסלאם
 25 ועלי סיד[י] ועלי] סירי אבי סעד אלסלאם

(9) על שיצאתי ולא הלכתי לומר לו שלום; כמו־כן לאדוני 'הראש' (10) אב־בית־הדין, יתמיד אלוהים את כבודו, והודע לו כי אנשי ירושלים... (11) שהוא סרור אבן סברה הארור הזה, שהוא 'פשע' (12) במגרב ושהה כמה שנים ב'פשע' וכי את אשתו... אבן מהיר... (13) וכי כאשר נפטר מהיר הקצב לא היה להם בשבילו לתכריכים. (14) היא היתה מן הנחותים שבבריות. כאשר בא אבן סברה לא רצה בו (15) איש לבד מאחות אלמהיר, כי היה נחשב בעיני הבריות 'פושע' (16), ריקא. אל־נא תתרשל במכתביך והודע לי (17) מה מצבך ומה חדש אצלך, בפירוט רב. ברצון האל, בפסח (?) הזה (18) (אהיה) אצלך; יהיה לך טוב עליך... אלוהים הגדול... (19) עלי בכל אופן, אך לא עניתי לאיש, כי חששתי שמא אתערב ביניהם (20) ולא אוכל להגיע... במה שאצלי כדי שאהיה על־פי רצוני (21) ואראה... איש לא יעכב בעדי, ואני אבוא ברצון האל (22) בקרוב... אבן סברה, ואקח עמי מכתבי (23) המלצה. אני בלבי... האנשים כפי שהם. (24) אני שולח לך מיטב דרישות השלום ולאמך ולדודתך מיטב דרישת השלום. (25) ולאדוני... ולאדוני אבו סעד דרישות שלום.

- 11 השתמשו בשורש העברי, 'פשע' במשמעות של המרת דת, התאסלמות.
 12 מהיר, לפי הכתיב בשורה 15 נראה שיש לקרוא את זה לא מהיר, אלא מהיר, ונראה שמשמעותו 'פרוץ'.
 15 פאשיע אמור להיות בינוני מהשורש 'פשע', במשמעות שצוינה לעיל.
 16 פהלאלה, מהשורש **فهل**, ראה Kazimirski בערכו.
 17 גית = ג'יד.
 22 נראה כי באן היה צריך להיות: אבן.
 24 וכאלתך, קריאה לא־ודאית.

468a

TS J 391

165×180 מ"מ; כתב ידו של ישראל בן נתן; קרוע בצד ימין ולמטה; דהוי בכמה מקומות; כנראה 18 ביוני 1059.

מכתב מישראל בן נתן, ירושלים, אל נהראי בן נסים, פסטאט
במה שנותר מן המכתב אפשר לקרוא על השאלות ששלח נהראי אל דניאל בן עזריה,
הממתינות לתשובות בעוד הנשיא הגאון טרוד בעניינים אחרים.
ראה חלק א, סעיפים 376, 392; לעיל, עמ' 303.

ע"א

- 1 [מולאי אטאל אללה בקאך ואדאם נעמאך וכאן לך וליא וּחאפטה (!)]
- 2 [מן אלקדם עמרה אללה לך כלון מן תמוז ערפך אללה בר[כתה]]
- 3 [ען חאל] סלאמה ונעמה ואלחמד ללה ואעלמך וצל כתאבך]
- 4 [אלמ]סאלה פמצית לסידנא אלריים דניאל פי אלוקת והו קר נסך אלמסאלה]
- 5 ענדה ואנה כל זקת א[סאל]ה והו כתיר אלאשנאל ויועדני כגוא[ב]הא פכתב[ת]]
- 6 לך הדא אלכתאב נואב כתאבך לאלא תקול אני גפלת ומא קדרת עלי]
- 7 [] [ך מן אלטלב פי כל זקת וליס אלחאגה פי ידי ולא תאן] []
- 8 [] [אלי תפריט ואנא אחרץ] []
- 9 [] [ודכרת אן מולאי אלשיך אבוסחק מקים אלסנה] []
- 10 [] [לה מן אלספר ולעל פי דלך כירה אן שא אללה ואנא תחת] [פאחב]
- 11 [] [תכתב אליה פי נ דנאניר אתם הדא אלסדר אלדי עלי אציפהא פי]

....

(ע"א-1)... אדוני: יתן לך אלוהים אריכות ימים ויתמיד את אושרך ויהיה לך מגן ושומר
(2)... מירושלים, יבנה אותה אלוהים, בד' בתמוז, יודיעך אלוהים את ברכתו (3)... שלומי
טוב ואני מאושר, תודה לאל. אודיעך שהגיע מכתבך (4)... השאלה; הלכתי אפוא אל אדוננו
'הראש' דניאל, ללא דיחוי. הוא העתיק כבר את השאלה (5) אצלו, ואני כל-הזמן שואל
אותו, אבל טרדותיו רבות והוא מבטיח לי שישב עליה. על-כן כתבתי (6) לך את המכתב
הזה, תשובה על מכתבך, שמא תאמר שהתרשלתי; אני יכול (7) (למלא) בקשותיך בכל זמן,
אך אינני יודע מה דרוש (לך)... (8)... (אל תייחס לי) התעלמות, כי אני משתדל... (9)...
כתבת שאדוני ורבי אבו סחק שוהה השנה... (10) לו מן הנסיעה; ואולי יהיה הדבר לטובה,
ברצון האל... רצוני (11) כי תכתוב לו בעניין ג' הדינרים, אשלים את הסדר הזה שאני
חייב; אוסיף אותם אל... (ע"ב) לאדוני ורבי אבו יחיא נהראי בן נסים, יתן לו אלהים
אריכות ימים ויתמיד את כבודו ואת עזרתו לו. מישראל בן סהלון... (שמות המובילים):
אלחסין בן נג'א ובנו, יעזור להם אלהים. נג'א בן אלחסין אלנצארי...

2 ד' בתמוז, חדשים אחדים לפני 469, והוא ה-18 ביוני 1059.

4 אלריים דניאל הוא דניאל בן עזריה.

- 9 אבו סחק, אולי אברהם (ברהון) בן משה התארתני; עניין נסיעתו משתמע גם מ-469 ע"א, בשוליים.
- 11 ישראל עוסק בהעתקת סדר מן המשנה, דבר הידוע לנו גם מ-469. כאן הוא עדיין מעתיק כנראה את סדר מועד.

ע"ב

- 1 لسيدى ومولاى ابي يحيى نهراي بن نسيم من اسرائيل بن [سهلون
2 اطال الله بقاءه وادام عزه وتأييده
3 الحسين بن [نجا] وفتاه ايدهما الله نجا بن الحسين الانصاري

487a

TS AS 150.193

140×180 מ"מ; קרוע מסביב ובעיקר למטה; כתב ידו של יעקב בן יוסף בן אסמעיל אלאטראבלסי; בערך 1060.

קטע מכתב מיעקב בן יוסף בן אסמעיל אלאטראבלסי, אשקלון כמו ב-487, עיקר המכתב היה בוודאי מוקדש לענייני סחר; במה שנשתמר מדובר בעיקר על סכומי כסף שחייב נהראי בן נסים לכותב. ראה חלק א; סעיף 380; לעיל, עמ' 288.

ע"א

- 1] וסעאדתך וחראסתך [
- 2] מן אלמסתקר בעסק[לאן [מן די אלקעדה ערפה
- 3] [אללה ברכת]ה וסעאדתה ומא יליה ואלח[א]ל ס[לאמה] ועאפיה ללה אלחמד
- 4] [זפי יזמנא ה]דא וצל אל[י כ]תאבך ווקפ[ת] מנה עלי סלאמתה ועאפיתה
- 5] [עלם דלך אעדאל] ה אללה תעאלי יגעל אלעאקבה
- 6] לכיר [אמר סידי אבו] [קלבי מעלק] [וגאהה
- 7] [ועני מן] [אמורך זכמנארי
- 8] אמורך [א זכנת קד כתבת לסידי אבו יחיי נהראי בן
- 9] [נסים כ]תאב בסבעה עשר דינ ורבע ונצ קיר פאחב מנך באן תתפצל

(ע"א-1) (מכתבי, אדוני רבי, יתן לך אלוהים אריכות ימים ויתמיד) את עזרתו לך ואת שמירתו עליך (2)... מן הבית, באשקלון... בד'ו אלקעדה, יודיעך (3) אלוהים את ברכתו ואת אושרו, וגם של (החודשים) הבאים. שלומי טוב ואני בריא, תודה לאל. (4) ממש היום קיבלתי את מכתבך וקראתי בו על-דבר שלומך ובריאותך (5)... משואים... אלוהים יתעלה יעשה האחרית (6) לטובה... עניין אדוני אבו... לבי נטרד... וכבודו (7)... ענייניך ומהלך (8) עסקיך... כתבתי לאדוני אבו יחיא נהראי בן (9) נסים מכתב על עניין 17.5 דינר וחצי קיראט, ורצוני כי תואיל

- 10] ואחב מנך באן תסתקצי לי אן באן סידי אבו יחיי [נהראי]
 11] ה ואיש אלדי [ח]בסה אלי אלאן ואן באן פי עאפיה וכיף] לאן
 12] מא וצל לי מן גהתה כתאב פאחב אללה תעאלא ינעלה פי חיזו אלסלאמה
 13] ת עליך אלי חמאה סידי נטר אללה ונההא אן תתפצל ותדפע
 14] אחב מנך באן תתפצל ותנתמע מע סידי אלשיך אבו
 15] גהה אלעשרה דנאניר מן בעד יחצל ענד סידי
 16] ענד מרת אלעזר ולחקה אלקצה אלדי
 17] ואלפרידה אלתי ענה ביד אלשיך אבו
 18] יעה וגירה יציר אלגמיע ע]

ע"ב

1 لسيدى ومولاى ابي]
 2 اطال الله بقاءه]

(10)... ורצוני כי תברר לי אם אדוני אבו יחיא... (11) ... ומה הדבר אשר עצר אותו עד עכשיו, ואם הוא בריא ואיך... כי (12) לא קיבלתי ממנו מכתב, והלא רצוני שאלוהים יתעלה ישימו במחוז השלום. (13)... עליך אל חמות אדוני, יעזור לה אלוהים, כי תואיל לשלם (14)... רצוני, כי תואיל להיפגש עם אדוני ורבי אבו (15)... עניין עשרת הדינרים, לאחר שייכנסו לידי אדוני (16)... אצל אשת אלעזר; והתרחשה הפרשה אשר (17)... והמהומה שבגללו, ביד האדון אבו (18)... וזולתו; יהיה סך־הכל... (ע"ב) לאדוני ורבי אבו... יתן לו אלוהים אריכות ימים...

536a

ENA 2805, f.11 B

185×70 מ"מ; כתב ידו של דויד בן דניאל.

מכתב קצר מדויד בן דניאל אל נהראי בן נסים

דויד בן דניאל מבקש מנהראי כי יאסוף אצל קהל הבבליים סכום כסף למען אדם הנמצא במצוקה, והב.

ראה חלק א, סעיף 905; לעיל, עמ' 304.

1 בשמך רחמנא

2 רבנו נהראי אראם אללה

3 עלאה יחסן אלנטר למר והב

4 פי הרה אלסכת באן יכאטב

5 אלגמאעה כתרהא אללה פי

(1) בשמך רחמנא. (2) רבנו נהראי, יתמיד אלוהים (3) את גדולתך, הואילה לשים לב למר' והב (4) בשבת זו; דבר־נא על לב (5) הקהל, ירבה אותם אלוהים

- 6 [[כניסיי]] כניסה אלעראקייין
 7 פי תחציל שי יעוד בה עלי
 8 האלה אד־ הי רוחה ומע דלך
 9 כונה קליל אלכסוה ולא ידע
 10 פי דלך ממן אן שא אללה
 11 ישועה

(6) בבית הכנסת של הבבליים (7) שיאספו סכום (כסף) שבו יסתייע (8) במצבו, כי הוא לאחר יאוש, וחוז מזה (9) אף אין לו די בגדים. אל תחסוך (10) חסוך בעניין זה, ברצון האל; (11) ישועה.

10 ממן, נראה שהוא משורש **ס-נ**, והצורה חריגה.

536b

TS Box 25, f.161

160×100 מ"מ; כתב ידו של דויד בן דניאל.

מכתב קצור מדויד בן דניאל אל נהראי בן נסים

כמו במכתב הקודם, והבקשה הפעם היא למען שמואל 'החזן המבין'. הדיון, כמו המכתב הקודם.

- 1 רבנו נהראי אדאם אללה תאיידה יחסן אלנטר למ
 2 שמואל החזן המבין פי נד ויכאטב לה אלגמאעה
 3 כתרהא אללה פי שי יסתעין בה עלי עאילתה
 4 ויכון אלמעול עליה ינגז תחצילה []
 5 עלי אלמסיר בעד אלסבת ערפת[ה דלך]
 6 ושל[ום]

(1) רבנו נהראי, יתמיד אלהים את עזרתו לך, הואילה לשים לב (2) מחר למ' שמואל החזן המבין, ודבר-נא על לב הקהל, (3) ירבה אותם אלוהים, (שיאספו) סכום שבו יוכל להיעזר בצורכי משפחתו; (4) ואשר תחליט עליו, תוציא לפועל את גבייתו... (כי הוא) (5) עומד לנסוע אחרי השבת. זאת לידיעתך, (6) ושלום.

588a

TS Box Misc. 28, f.245

190×190 מ"מ; קרוע למעלה ובצד שמאל; כתב ידו של נתן הכהן בן מבורך; כנראה בערך 1110.

מכתב מנתן הכהן בן מבורך, אשקלון, אל עולה הלוי בן יוסף, פסטאט מקצת העניינים במכתב זה נזכרו גם ב-588. נזכר בו בנו של הגאון אביתר, אליהו הכהן ומדובר על משלוחי סחורות שונות. ראה חלק א, סעיף 307, לעיל, עמ' 285.

- 1] ימי החנוכה תחול ברכתה על כבוד יקר מִרְּךָ כִּגְךָ
 2 עולה הלוי הפרנס הזקן הנכבד יברכהו אלהינו וישמרהו ויאר פניו אליו ויחנם ושלום
 3 מכל עבריו יסוכהו בן כִּגְךָ יוסף הלוי זֵל וצלני בתאבה אלכרים [ו]וקפת [עליה
 ופהמת]
 4 מצמונה וסררת במא דל עליה מן סלאמתה לא זאלת שאמלה לה וכאן
]
 5 קדומא מן שהר תשרי ודכר אלנגאב אנה אנסכה הדה אלמרה ווצל
 מן]
 6 מן מכאתבה הדרת כִּגְךָ מרנו ורבנו נזרנו וכתרנו אדונינו אליהו הכהן הראוי למעלתו
 7 הנכונה לו נֵט רַחֵ ונפֵעל פיהא מא רסמה וקד קראת בהדה אלאחרף כתאבין אחרהן
 8 אלי הדרת אדונינו אליהו הכהן הראוי למעלתו הנכונה לו יגדל כבודו זאלתאני אלי
 הצרה מולאי
 9 אלשיך אלאגל אבי אלרצא נט רח תנעם הצרה מולאי אלפרנס ישמרה אלהינו
 בן]
 10 ארכאבהא ואמא אלענצלאן אלגבלי פאן וגודה מתעצר לן]

→ (3) קיבלתי את מכתבך הנכבד וקראתיו והבינותי (4) את אשר בו, ושמחתי להיוודע ששלום לך, יהיה שלומך שלם תמיד. והיה... (5) בואו (?) מחודש תשרי; ואמר נושא המכתבים שהפעם הוא העתיק אותו. והגיע... (6) ממה שכתב הדרת וכו' →; (7) ועשינו בעניין זה כאשר ציווה. כמו־כן קראתי, באותו כתב, שני מכתבים, האחד (8) אל הדרת וכו' → והשני אל הדרת אדוני ורבי הנכבד אבו אלרצא נטר"ח. הואילה, הדרת אדוני הפרנס, ישמרך אלוהינו... (10) את מנהיגיה. אשר לבן־החצב ההררי, השגתו מתאחרת...

- 6 אליהו הכהן, בעל התארים המפוארים, הוא בוודאי אליהו בן אביתר גאון.
 9 אבו אלרצא, כמו ב-588, הוא שלמה בן מבורך.
 10 ענצל, הוא scilla, בן־החצב, מסידרת השושניים, ראה זהרי, עמ' 405; נראה שמדובר בבצלים של הצמח הזה.

11 גירה מן עמל עסקלאן יצלח אנפד ואמא רב אלצ'נת

[

12 וצל בדלך ואמא אלכתאן אלמכתן באבי אלברכאת אלגעפרי וסואה פהו בדאר אלב[רכה]

13 יחמל שיא מנה אעלמת חצרתה דלך [וכנת] כתבת אלי חצרתה עדה [כתב ולם]

14 יצלני מן גהתה מא נסתדל בה עלי דכול שיא מנהא פאן [כאן] ענדה אסתין [

15 פעל מנעמא ושלום כבודו ואוהביו ונלוו יגדל לעד כגק מר ור ישועה החבר המעולה

16 מעצים לכבודו שלום עקב שלום ורחמים ישע רב נתן הכהן בן מבורך נע

(בע"ב רואים שריד של המען, בכתב ערבי)

(11) (אם יביא אותו) מישהו אחר ממתוז אשקלון ויהיה טוב, אשלח. אשר לתמצית

השיטים... (12) הגיע עם זאת. אשר לפשטים, קניינם של אבו אלברכאת אלג'עפרי

והאחרים, הן בבית אלברכא. (14) יוביל חלק מהן, הודעתי להדרתו. כתבתי אל הדרתו כמה

מכתבים אך לא (14) קיבלתי מכבודו (תשובה) שנדע שהגיעו חלק מהם, ואם יש לך... (15)

עשה זאת בטובך, ושלום וכו' →.

11 תמצית השיטים נזכרת גם ב-588.

12 אבו אלברכאת, כנראה אביו של ברכאת בן נתן אלג'עפרי, ראה במפתח הספר.